

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ
XALÍQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

S.S. SAYTBKOVA

**QARAQALPAQ XALQÍNÍN
ATQARÍWSHÍLÍQ ÓNERIN
OQÍWSHÍLARDÍ TÁRBIYALAWDA
QOLLANÍW**

**NÓKIS
«QARAQALPAQSTAN»
2017**

UDK: 78 (575.172)

BBK: 85.7

S-30

S.S.Saytbekova.

**Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin
oqıwshılardı tárbıyalawda qollanıw
(Monografiya).** — Nókis. «Qaraqalpaqstan»
baspası, 2017-jıl, 64 bet.

Monografiyada oqıwshılardı muzıka hám ádebiyat sabaqlarında qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneriniń atqarıwshıların úyreniw arqalı tárbıyalaw máseleleri qaraladı. Bilimler boyınsha tur, «ashqısh sózler», «pikirlewge júklemeler», «oylawğa máseleler»dey aldındı texnologiyalar paydalanıldı. Baslı maqset jas áwladtı atqarıwshılıq óneri arqalı ullı ata-babalardıń joqarı ideallarına sadıqlıq ruwxında, ádep-ikramlıq jaqtan jetik, hár tárepleme rawajlangan, erkin kózqarasqa hám óz pikirine iye etip tárbıyalawdan ibarat.

Pikir bildiriwshiler:

Ó. Álewov — *pedagogika ilimleriniń doktorı, professor;*

T. Jiyemuratov — *Ájiniyaz atındaǵı NMPI Uluwma pedagogika
hám psixologiya
kafedrası docenti, pedagogika ilimleriniń
kandidatı.*

(Monografiya Ájiniyaz atındaǵı NMPI ilimiy oqıw-metodikalıq
Keńesiniń qararı 4-dekabr, 2017-jıl, 5-sanlı protokoli menen
baspadan shıǵarıwǵa usınıs etilgen.)

ISBN 978-9943-4875-6-7

r «Qaraqalpaqstan» baspası, 2017.

r S.Saytbekova, 2017.

Kirisiw

Házirgi zaman mámleketlik bilimlendiriw siyasatında oqıwshılarga milliy-mádeniy miyraslardı úyretiw — bilimlendiriwdiń áhmiyetli máselelerinen biri, sebebi xalıqtıń ruwxıy baylıǵı — biziń Respublikamızdıń ǵárezsizligin bekkemlew hám rawajlandırıwdıń, mánawiy jetik insandı tárbiyalaw quralı bolıp tabıladı. Bul wazıypanıń tabıslı sheshimin tabıw maqsetinde tómendegiler zárúr dep atap ótedi. Ózbekistan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Karimov «biziń ótmish mádeniyatımızǵa qaytıw, biziń bay tariyxıy ótmishimizde eń ájayıpların qabıllaw hám rawajlandırıw», «biziń tariyxımız, mádeniyatımızdı biziń ullı ata-babalarımız qaldırǵan miyraslardı tereńnen úyreniw, biz baslı qúdiretimiz hám keleshegimizdi, biz quratuǵın jámiyettiń maǵanasın usında kóremiz» — dep kórsetedi.

«Biziń jámiyetimiz, mamleketimizdiń baslı maqseti — dep esaplaydı Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov — ruwxıy dúnyası bay, ádep-ikramlıq jaqtan jetik, hár tárepleme rawajlangan erkin kózqarasqa hám óz pikirine iye bolǵan, ata-babalarımızdıń biybaha miyrasına, ulıwma insanıyılıq qádiriyatlarǵa tayanǵan shaxstı tárbiyalaw».

Jámiyettiń párawanlıǵı, mámlekettiń qúdireti jaslarda, áweli ullı ata-babalarımızdıń ullı ideallarına sadıqlıq ruwxında tárbiyalawǵa baylanıslı boladı. Ataqlı aǵartıwshı Abdulla Avloniy tárbiyanı ómir, jasaw hám baxıt máselesi dep esaplaǵan. Ózbekistan Respublikası Birinshi Prezidenti I.A.Karimov óz miynetleri hám shıǵıp sóylewlerinde Avloniydiń bul pikirini keltiredi hám bir neshe ret qaytalap atap ótedi, xalıqtıń mánawiyatın hám mádeniyatın qayta tiklew, oǵan óziniń haqıyqıy tariyxın hám ózligin qaytarıw biziń jámiyetimizdiń jańalanıw hám progress jolında tabıslı túrde alǵa qarap barıw ushın búgingi kúnde ayrıqsha áhmiyetke iye bolmaqta, buniń ushın «milliy tikleniw ideologiyasına hám ulıwma insanıyılıq qádiriyatlarǵa tiykarlangan jańa mazmunǵa iye bolǵan» «sanamızǵa milliy ideologiyanı kiritiw» zárúr boladı.

Ózbekistan qayta tikleniw hám rawajlanıwdıń ózine tán bolǵan jolın tańladı, sonıń ishinde, keleshek áwladtı patriotizm ruwxında tárbiyalaw, milliy ǵárezsizlik ideyasın, tálim alıwshılardıń ullı ata-

babalarımızdın biybaha miyrasları, kóp ásirlik qaytalanbas mádeniy-milliy qádiriyatlarǵa tiykarlangan pedagogikalıq kózqaraslardı basshılıqqa alıp, estetikalıq kózqarasın qalıplestiriw, bunda birinshi orınǵa ullı Shıǵıs oyshıllarınıń táربيya salasındaǵı pedagogikalıq ideyaları hám kózqarasların, óz aktualıǵın joǵaltpaǵan shaxstı qalıplestiriwdi (Ábiw Al-Farabiy estetika hám ádep-ikramlıq táربيya haqqında; Ábiw Rayxan Beruniy táربيyadaǵı ádep-ikramlıq normaları haqqında; Ábiw Ali ibn Sina etikalıq-estetikalıq táربيya haqqında); awızsha xalıq dóretiwshiligi, ásirese epikalıq, xalıq dástúrleri olardıń ádep-ikramlıq potencialı menen birgelikte qoyladı. Tálimniń házirgi zaman koncepciyası shaxstıń jetikligine, onıń bir pútinligine, oqıw-táربيya procesin, bárinen burın, milliy-mádeniy qádiriyatlarda jetilistiriwge baǵdarlangan.

Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması milliy miyraslardı táربيya procesinde paydalanıw mashqalasın ayqın belgilep beredi, pedagogikalıq kadrlardan milliy-mádeniy miyraslardı oqıw-táربيya procesinde qollanıwdıń nátiyjeli shólkemlestiriw hám pedagogikalıq formaların, metodların hám de qurallarıń islep shıǵıwdı hám engiziwdi talap etedi. Bul miyras Baǵdarlamada tálim alıwshınıń hár tárepleme táربيyalawdıń hám jetik rawajlanıwınıń deregi hám faktori sıpatında qarastırıladı. Mazmunıń jetilistiriwdi, texnologiyalıq hám metodikalıq jańalıqlardı izlestiriwdi jedellestiriw Baǵdarlamanıń talabı bolıp, aldı menen, tálim alıwshınıń xalıq mádeniyatına qızıǵıwı tiykar etip alınadı.

Ótmishtiń miyrası — xalıq dóretiwshiligi (folklor, muzıka, ayaq oyın) balalardıń emocionallıq dúnyasına, estetikalıq hám ádep-ikramlıq kóz aldına keltiriwlerine udayı tásir etip kelgen. Olarda emocionallıq mádeniyattı, estetikalıq hám ádep-ikramlıq túsiniqlerin rawajlandırıw ushın biybaha xalıq dóretiwshiligi — poemalar, sazlar, muzıka menen keńnen tanıstırıw zárúr. Bunıń ushın oqıw bilimlerin klastan tıs jumıslar arqalı tereńlestiriw tiyis boladı. Onı belgili bir sistemada, oqıw hám klastan tıs sabaqlardıń óz ara baylanısında alıp barılıp, balalardıń klastan tıs tálim-táربيya baslamasına hám tilegi, talǵamları, folklor hám muzıkaǵa degen iykemine tiykarlanıw kerek. Sabaqtan tıs waqıtta oqıwshılardıń bilimi, táربيyası, tálimi jetilisedi, bul olardıń dóretiwshilik talantların hám baslamaların ámelde qollanıw ushın imkaniyatlar jaratadı. Klastan tıs waqıtta kórkem ónerdi, sonıń ishinde atqarıwshı-baqısını úyreniw procesinde tálim-táربيya beriw oǵada áhmiyetli. Mine usılay etip xalıq dóretiwshiligine, sonıń ishinde, xalıq jırlarına, muzıkaǵa, olardı orınlawshılarǵa, qosıqshılarǵa, qıssaxanlarǵa, ayaq oyınshılarǵa, olardıń dóretiwshiligine degen qızıǵıwshılıǵı artadı. Tálim-táربيya procesinde Orta Aziya xalıqlarınıń milliy dástúriy

tájiriybesin úyreniw oqıwshılarda biziń xalqımızdıń, biziń ata-babalarımızdıń miyrasın úyreniwge qızıǵıwshılıǵın kúsheytedi. Al, bul ósip kiyatırǵan áwladtıń milliy ózligin qalıplestiriwdiń, ruwxıy jetik shaxstı tárbıyalawdıń tiykarǵı quralı — gárezsizlikti bekkemlew hám rawajlandırıw hám de biziń respublikamızdıń gúlleniwiniń tiykarı.

Xalıq mámleketimiz gárezsilikke eriskennen keyin ózinde ata-babalarımızdıń ruwxıy biybaha qádiriyatlarına eristi hám qayta tikledi. Sonıń menen birge, jaslardı milliy ideologiya ruwxında tárbıyalaw pedagogikalıq kadrlardıń baslı wazıypası bolıp tabıladı. Alımlar Bilimlendiriw haqqında, Til hám Kadrlardı tayarlaw boyınsha mámleketlik nızamlardı ámelge asırıw ushın úlken kúsh jumsaǵan. Belgili alımlar J. Bazarbaev hám Q. Dáwletovalar pedagogikalıq texnologiyalar hám mámleketlik standarttı ámelge asırıwda óz úleslerin qostı, olar tárepinen baspadan shıǵarılǵan «Ádeptanıw» kitabı boyınsha mektepler, kolledjler hám joqarı oqıw orınlarında tálim berilmekte. 1995—2002-jıllarda NMPI da «Etnopedagogikalıq laboratoriya» dúzildi hám tabıslı iskerlik alıp bardı. J.Bazarbaev, Á.Alimov, Ó.Álewov, Q. Qosnazarov, J.Qayırbaev, A.Pazilovlar bul salaǵa ózleriniń salmaqılı úleslerin qostı. Olar tárepinen xalıq pedagogikasına arnalǵan kóplegen miynetler jazılǵan.

Sońǵı jıllarda qosıq hám kórkem ónerdiń mashqalaları haqqında T.Allanazarov, Q.Bayniyazov, J.Qayırbaev, Ğ.Amaniyazovlar tárepinen jazılǵan bolıp, olar tereń ádebiy aspektke iye. Ğ.Amaniyazov, Q.Ayekeev (olardan biri duwtardıń tariyxı hám onı tayarlaw usılları haqqında) miynetleri kórkem ónerdiń, muzıkanıń roli haqqında jazılǵan bolsa, ekinshisi, notalar mısalı menen berilgen namalardıń jıynaǵı. Etnopedagogika máseleleri NMPI da 1997-jılı etnopedagogika laboratoriyasınıń ashılıwı menen úyrenilip baslanıp, xalıq pedagogikasınıń kóplegen aspektlerin (jıraw hám baqsılardıń atqarıwshılıǵı ónerinen, sonday-aq, ayaq oyın ónerinen basqa) qamtıp alǵan eki maqalalar toplamın baspadan shıǵardı.

Pedagogika tariyxı boyınsha professor Ó. Álewovtıń bir qansha miyenetleri Qaraqalpaqstanda oqıw-tárbiya kózqaraslarınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı haqqında bar. Mine usı mashqalaǵa U. Seytjanovanıń izertlewlerinde belgili bir dáreje arnalǵan bolıp, Maxmud Qashqariydıń dóretiwshiligi tiykarında áyyemgi túrk xalıq pedagogıkası qarastırıladı.

Biziń jumısımız qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin oqıwshılardı tárbıyalaw procesinde paydalanıwǵa birinshi ret qarastırıladı.

Xalıq dóretiwshiliginiń házirgi awhalın obyektiv analizlew, onıń óshpes dástúrleriniń saqlanıw sharayatların úyreniw pedagogikalıq, kórkem óner hám ádebiyat ilimleriniń aldında turǵan áhmiyetli

wazıypa esaplanadı, sol sebepli etnopedagogika máselesi, atap aytqanda, qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri menen baylanıslı másele mashqalanıń awhalın teoriyalıq jaqtan úyreniw izertlewdiń orayında turdı. Sonday bolsa da, ataqlı alımlardıń ilim, mádeniyat hám kórkem óner tarawlarındaqı miynetlerinde, Ózbekistannıń belgili alım-folkloratıwshıları — akademik T.Mirzaevtıń, kórkem óner ilimleri doktori F.Karamatovtıń, filologiya ilimleriniń doktorları N.Dáwqaraev, I.Saǵitov, Q.Maǵsetovlardıń, kórkem ónertanıw ilimleri kandidadı T.Adambaeva, sırt el alımları V.V.Bartold, V.M.Jirmunskiy, G.Arasli, M.T.Taxmansib. A.Jubanov, V.G.Erzakovish hám basqalar miynetlerinde belgili bir juwmaqlar óz sáwleleniwın tapqan.

Ózbekistanda Z.Abbasov, V.Andriyanov, M.Aripov, Z.LDjumaev, M.Mirxabibov, I.Stirkas, G.Xalikov, N.Xamidov miynetleri xalıq mádeniyatın tálim-tárbiya procesinde qollanıwǵa (tiykarınan folklorıń ózgesheligine, onıń janları, tematikası, problematikası haqqında; erteklerde hám epikalıq shıǵarmalardı analitikalıq tásil menen úyreniw háqqında) arnalǵan. Biraq, Qaraqalpaqstanda atqarıw óneri — dástanlarǵa, olardıń oqıw procesinde, klastan tıs jumıslardaqı tárbiyalıq áhmiyeti hám roline arnalǵan miynetler joq.

Rossiyada awızsha xalıq óneri-folklorǵa arnalǵan miynetler bar, atap aytqanda, tárbiya kontekstinde (V.P.Aniskin, I.N.Arzasascev, A.N.Afanev, M.A.Vavilova, V.A.Vasilenko, Z.P.Vasilcova, V.I.Ignatov. N.I.Kravcov, G.Kruglov, S.G.Lazutin, S.A.Nikolaeva, S.A.Tolstaya, K.V.Chistkov, V.I.Chichernov hám basqalar). Oqıw-tárbiya procesiniń pedagogikalıq mashqalaların tómendegi shet el hám jergilikli alımlar (biraq biz izertlegen mashqalaǵa qatnası bolmǵan) izertlegen A.A.Abdukadirov, S.K.Annamuratova, N.N.Azizxodjaeva, V.T.Bespalko, M.Quranov, Sh.Qurbanov, A.Leontev, I.Ya.Lerner, M.Maxmutov, U.Nishanaliev, M.Oshilov, E.A.Seytxaliev, V.A.Slastenin, U.Tolipov, K.X.Xoshimov, F.R.Yuzlikaev hám basqalar.

Sońǵı jıllarda mekteplerde xalıq dástúrleriniń tárbiyalıq potencialına degen qızıwshılıq arttı: qaraqalpaq xalqınıń folklorlıq shıǵarmaların oqıw procesinde (ádebiyat sabaǵında) úyrenilip, olardıń estetikalıq bolmıs hám ádep-ikramlıq, qaharmanlıq-patriotlıq mazmunına dıqqat qaratıldı. Ádebiyat, muzıka oqıtıwshıları tárbiya procesin innovaciya-lawǵa háreket etpekte. Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin oqıtıwshılardı tárbiyalawda qollanıw oqıtıwshılar tárepinen aktual-zárúrlilik dep qabıl etilmekte. Respublikanıń ulıwma bilim beriw mektepleriniń baǵdarlamalarında (ádebiyat, muzıka boyınsha) oǵan qanday da bir orın berilip, klastan tıs tereńirek úyreniwge usınıs

etiledi. Ádebiyat boyınsha baǵdarlamada (V—XI klaslar) dástanlardı úyreniwge belgili bir orın berilgen. Máselen, dástanlardan «Alpamıs» hám «Qırıq qız» (VI klasta); «Edige» (VII klasta), Sháryar (VIII klasta); «Máspatsha» (IX klasta).

Dástanlardan paydalanıw jedelleştirilgen (úzindilerdi oqıw, aytıw, muzıka ásbabında oynaw menen saxnalıq kórinisler, xalıq danalıǵın talqılaw).

Dástanlarǵa, olardı úyreniw, aytıw, xalıq saz ásbabında oynawǵa arnalǵan dógerekler mekteplerde iskerlik alıp baradı. Deklamaciylarǵa, saxnalıq shıǵıwlarǵa tayarlanıwda dástannıń syujetleri hám waqıyaları boyınsha rolly oyınlar (aytıw, muzıkanınń súyemellewinde, xor bolıp atqarıw; deklamaciya; kerekli rekvizittin tiyisli dekoraciyasın tayarlaw) ótkeriledi. Dástannıń syujetleri hám waqıyaları boyınsha oqıwshılardıń saxnalıq kórinisi tamashagóylerdin keń qatlamı ushın tayarlanadı — mektepte, ata-analar ushın hám basqa (tamashagóyler tárepinen múnásip bahalanadı). Bulardıń bári balalarda dástanǵa bolǵan úlken qızıǵıwshılıqtı oyatadı.

Oqıwshılardı dástanlardı ózlestirip alıwları boyınsha hár túrli formada jumıslar (dógerekler, klublar, ushırasıwlar hám basqa) shólkemlestirilip, olarda dástúrli bolmaǵan metodika qollanıladı, oqıwshılardı iskerliktin hár qıylı túrlerine, sonnan atqarıwshılıq-dóretiwshilik uqıbın kórsetiw maqsetinde, qızıqtırıw qollanıladı. Balalar dógereklerde muzıka ásbabında oynaw menen atqarıw sheberligine úyretiledi (al dástanlardı ózlestirip alıw usı oqıtıwdıń tiykırı boladı).

Xalıq namaların atqarıw toparları — duwtarshılar shólkemlestiriledi, olarda dástanlardıń muzıkalıq úlgileri ústinde isleydi. Biraq, klastan tıs jumısta da oqıwshılardı tárbıyalawda qollanılatuǵın házirgi zaman metodologiyalıq-pedagogikalıq tásil islep shıǵılmaǵan; oqıtıwshılar dástanlardı úyretiw boyınsha konkret predmetlik, oqıwshılardıń baqsılardıń atqarıw sheberligin meńgeriw boyınsha baǵdarlamaǵa iye emes; estetikalıq hám ádep-ikramlıq (watandı súyiwshilik) tárbıyası boyınsha kórsetkish parametrlerdı bilmeydi, bul procestegi pedagogikalıq sistema, oqıwshılardı psixologiyalıq-pedagogikalıq tásilderdi qollanıw, oqıwshılardıń tárbıyasın qaraqalpaq xalqının atqarıwshılıq sheberligine awızeki xalıq dóretiwshiligine qızıǵıwın jedellestiretuǵın baqsı dástanlarına jámleytuǵın texnologiyalar, metodlar, formalar hám sharayatlar haqqında kóz aldına keltiriwlerge iye emes.

Ádebiyat hám muzıka boyınsha hárekettegi baǵdarlamanıń oqıwshılardı dástúrli milliy qádiriyatlar, xalıqtıń mánawiy miyrası tiykarında tárbıyalawdıń zamanagóy talaplarına juwap bermeytuǵınlıǵı anıqlanǵan. Bul mashqalanıń oqıtıw procesinde de, sonday-aq, klastan tıs jumıslarda

da sheshimin tabıw boyınsha mektep ámeliyatında ulıwma, sonday-aq, predmet boyınsha da jeke pedagogikalıq sisteması qarastırılmağan.

Házirgi oqıwshılardı xalqımızdıń milliy-mádeniy qádiriyatları ruwxında tárbiyalaw — oǵada áhmiyetli hám udayı aktual social-pedagogikalıq mashqala — mámleketlik bilim beriw siyasatınıń kontekstinde — estetikalıq tereń kózqarasına iye bolǵan jetik, ádep-ikramlı shaxstı qalıplestiriwdiń ayqın baǵdarı belgilep berilgen.

Búgingi kúnde ádep-ikramlıq mádeniyatınıń áhmiyetli komponenti watandı súyiwshilik, al estetikalıqta milliy hám ulıwma insaniylyq qádiriyatlar tiykarında gózzallıqtı qabıllaw hám uǵınıw esaplanadı. Xalıq awızeki dóretpeleriniń shıǵarmaları xalıq danalıǵın hám xalıq pedagogikalıq principlerin ózinde sıńırǵan bolıp, ózinde ulıwma insaniylyqtı jámlegen haqıyqıy milliy qádiriyatlar bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqlardıń awızeki dóretiwshiliginde dástanlar tereń estetikalıq hám joqarı ádep-ikramlıq kúshke iye bolǵan halda ayrıqsha tárbiyalıq qúdiretke iye bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri tiykarında oqıwshılardı tárbiyalaw mashqalasınıń sheshimin tabıw awızeki xalıq dóretiwshiligin tek oqıw procesinde, sonnan muzıka sabaqlarında ǵana emes, al á sirese klastan tıs sabaqlarda, áweli, konkret predmetlik dógerek (fakultativler) jumıslarında qollanıwdıń ilimiy negizdegi pedagogikalıq tiykarların islep shıǵıwdı talap etedi, sebebi olarda dástanlardı aytıwshı-atqarıwshı baqsılardıń tariyxın, teoriyasın, mektepleri hám dóretiwshiligin úyreniw, oqıwshılardı usı atqarıwshılıqqa tartıw jumısları alıp barıladı. Bunda sózsiz tómendegilerge tayanıw talap etiledi: dástanlar haqqındaǵı jarqın milliy-dástúriy materiallar, progressiv texnologiyalar, nátiyjeli formalar, innovaciyalıq metodlar, eń utımlı qurallar, metodikalıq jańalıqlar, demokratiyalıq, insan súyiwshilik, gumanitar, shaxsqa baǵdarlanǵan dóretiwshilik socilallıq iskerlik tiykarları, dástanlardıń qaharmanlıq, watan súyiwshilik obrazlarına, olardıń kórkem-estetikalıq ózgesheliklerine, baqsılardıń atqarıwshılıq sheberligine ayrıqsha itibar qaratuw. Usı ilajlardıń nátiyjesinde oqıwshılarda xalıq kórkem ónerine degen qızıǵıwshılıǵı keskinlesedi, milliy ózligi, estetikalıq sıpatları hám uqıpları, joqarı ádep-ikramlıq pazyetleri, sezim haqqında kóz aldına keltiriwiler qalıplese, bular hár tárepleme rawajlanǵan shaxstı tárbiyalaydı.

I BAP

QARAQALPAQ XALQININ ATQARIWSHILIQ SHEBERLIGI, ONIN TARBIALIQ KUSHI

Qaraqalpaq xalqının atqarıwshılıq sheberligindeki epikalıq dástúrler

Atqarıwshılardıń dóretiwshiligi qaraqalpaq folklorınıń siyrek ushırasıwshı hádiyesi bolıp, onda kórkem ónerdiń bay dástúrleri hám balalardı tárbialawdıń jetik metodları óz sáwleleniwın tapqan boladı.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligi tereń mazmunǵa iye ekenligi, jetikligi hám formalarınń kóp túrliligi menen ajralıp turadı. Bular biybaha ǵáziyeler — xalıq qosıqları, danalıq jumbaqlar hám naql-maqallar, sıyqırılı ertekler, qaharmanlıq dástanlar, tariyxıy waqıyalar haqqında bayan etiwshi termeler, tolǵawlar, salt-dástúr qosıqları — yar-yar, hawjar, bet ashar, yaramazan hám poetikalıq tartıslar-aytıslar bolıp tabıladı. Bul qádiriyatlardıń ayırımları arnawlı muzikalıq súyemellewde atqarıwdı talap etedi. Atqarıwshılar ásirler dawamında olardı ózleriniń yadında saqlap keldi, bayıttı hám tolıqtırdı. Solay etip, biziń kúnlerimizge shekem tek kórkem sózlerdi ǵana emes, al muzikalıq ásbaplar — xalıq dóretiwshiliginiń ajıralmas bólegin de jetkerip berdi.

Bul dereklerdiń ishindegi eń quramalı dástanlar bolıp, áwladtan-áwladqa jetkerildi, jámiyettiń pútkil social-tariyxıy rawajlanıwında shaxstıń jetilisiwinde eń kúshli tásir kórsetti. Sol sebepli xalıq dástanlardıń qayǵılı hám shadlı namaların saltanatlar da atqarıwshılardı jaqsı kórdi, sebebi olar ǵárezsiz turmıs haqqındaǵı xalıqtıń ármanların jırladı. Olarda milliy ruwx sáwlelendi, xalıqtıń kózqarası, miynetke, gózzallıqqa degen muhabbatı ulıǵlandı, jámiyettegi mámile normaları sáwlelendi. Sonlıqtan da dástanlardıń sociallıq áhmiyeti óziniń aktuallıǵın joǵaltpaǵan bolıp, olardıń ideyalıq-tárbialıq hám estetikalıq funkciyaları búgingi kúnde de jaslardıń aql-oyın tolqındırıwın dawam etip kelmekte. Izertlewshilerdiń pikiri boyınsha balalıq waqtında dástanlardıń sıyqırılı sózlerin esitpegen, shayda etetuǵın ayaq oynlarda kórmegen, zergerdıń sheber qolınan shıqqan qımbat bahalı bezeklerdiń lal qaldırıwshı sulıwlıǵınan zawıq almaǵan balada hesh qashan este-

tikalıq talǵam, milliy maqtanış sezimleri qalıplespeydi. Balalar dúnyanı dáslep ertekler arqalı, sońınan dástanlar, olardıń atqarıwshıları arqalı uǵadı. Dástanlar olardı awıldıń tar soqpaqlarınan álemniń keń basqıshlı jollarına alıp shıǵadı. Olar balalardı alplar Alangasar, Alpdáw, Aziwlı, Kóbiklilerdiń ústinen jeńiske erisetuǵın qaharmanlar, on kózli aydarhanı jeńip shıǵatuǵın batır, qara kúshlerdi jeńip shıǵatuǵın dáwjúrekler, óz ashıqları menen táǵdirlerin qosatuǵın jas jigitler menen tanıstıradı. Olardıń kóz aldında ómirin ayamastan xalıq ǵárezsizligi ushın gúresken Tumaris, Gúlayım, Alpamıs, Edige, Qoblan obrazları, óz muhabbatlarına sadıqlıq úlğilerin kórsetken Ziliyxa, Yusup, Ğárip, Sayatxan, Húrlıxa, Tahir obrazları sáwlelenedi, sebebi jaslıqta gózzallıqtı uǵıwdıń ayrıqsha bir kóriniste ózin ańlatadı. Tap mine usı jıllarda qosıqlar toqıladı, muzıka jazıladı, kartınalar sızıladı, háreketli ayaq oýınlarǵa umtılıw boladı, sózinde obrazlı sózler paydalanıladı. Ulıwma alǵanda dóretiwshilik motivleri eń birinshi ret payda boladı. Ónerment adam azap-uqıbetlerdi udayı jeńip shıǵadı, udayı adamgershilikli hám álpayım, jarqın hám shadlı bolıwı balaǵa ruwxıy kúsh baǵıshlaydı. «Shınıń aytsań, qor bolmaysań», — dástanlardıń baslı uranı tıńlawshılardıń qálbinde múnásip orın iyeleydi. Saqıy tábiyattıń kórinisi, haywanlardıń hám ósimliklerdiń ájayıp álemi, insan hám tábiyattıń birliǵi balada olarǵa degen sheksiz muhabbat tuyǵısın oyatadı. Rus jazıwshısı F.M.Dostoevskiynıń gózzallıq dúnyanı qutqaradı degen sózleri danalıqtıń ayqın úlğisi sıpatında jańılaydı. Dástanlardı uǵınǵan, olardıń shın mánisin túsiniw jetken bala da qorǵansız haywanlarǵa hesh qashan azar bermeydi, jas otlardı basqılamaydı. Ol haywanlardıń adam tilinde sóylegenin (Torısha, Bayshubar), búlbıldıń sayrawın (Qoblan, Alpamıs), kepterlerdiń gúwıldisin hám totı quslardıń ájayıp hawazların (Húrlıxa-Hamra) esitkende, tereklerdiń qorqınıshlı quyashtan qorǵaw ushın qaharmanlardıń izinen júrip iyiliwlerin (Tahir hám Zuhra) kórgende, tábiyat penen sırlas bolıwǵa, onıń qupiyaların bilip alıw tilekleri oyanadı. Waqıyalardıń qarlı tawlardıń basında, qorǵanlardıń eski diywallarında, kúshli tolqınlı teńizlerde bolıp ótkeninde, onda kem-kemnen qıyalıy oylaw uqıwı qalıplesip baslaydı.

Hár bir atqarıwshı dástangá óziniń siyrek úlesin qosadı. Eger bir atqarıwshılarda qaharman suwın yaqı qoyannan (Alpamıs), sonday-aq, kepterden tuwılsa yaqı shólden tawıp alsa (Edige), al basqalarında onı qábirden tawıp aladı yaqı ol soqırdıń balası (Góruǵlı) boladı. Geypara atqarıwshılar bir qatar epizodlardı qısqartadı yaqı bir neshe taktqa uzaytadı, ózleri janınan ayırım syujetlerdi qosadı yaqı alıp

taslaydı, yágnıy óziniń dóretiushilik sheberligine qarap improvizaciyalaydı. Usıǵan baylanıslı halda atqarıushılardıń jeke mektepleri payda bolǵan.

Adamlar atqarıushınıń xalıq aldındaǵı xızmetin ayırıqsha bahalap, olardıń talantınıń qúdiretli kúshin ilahiy inam dep tán alǵan. Sol ushın da kópshiligi, keleshekte ullı atqarıushılar bolıp jetilisip, jaslıǵında túsler kórip, hár qıylı bayramlarda olar duwtarlarda oynanǵan. Máselen, súyisken Nájep máńgilik suw ishıp, ullı baqsıǵa aylanıp qaladı (Ashıq Nájep). Olar improvizaciyaǵa úyreniw barısında dástandı túsinde atqarıp shıǵadı, olardaǵı qatnasıushılar menen gúrrińlesedi, waqıyaların barısına aralasadı, anaw yaki mınaw waqıyalarǵa óziniń emociionl tuyǵıların bildiredi. Bunıń ózi de qálegen kásibin iyelewine umtılwında qosımsha stimul xızmetin atqaradı. Haqıyqatta bolsa tús kóriw ayırım adamlar jeńil jol menen ullı talantqa iye bolıp qaladı degen bos gápten ibarat bolmaydı. Kerisinshe, atqarıushılıq óneri kóp jıllıq ter tógiwdi talap etedi, al tús kóriw dóretiushilik izleniwshiliktiń dawam sıpatında ǵana qaraladı, duwtarda oynawdı 7 jılǵa úyrenip alıwǵa boladı, biraq 70 jılǵa da hesh nársege erise almawı múmkin. Atqarıushılar tús kóriwi arqalı dástandı jańalaydı, óz qaharmanların qásterleydi.

Eger dástan kórkem sózdiń óneri bolsa, onda atqarıushılar — usı ónerdiń dástúrin saqlawshısı, usı ullı ónerdiń dawam etiwshisi boladı.

Er qádirin er biler,
Elinen bezgen jigitke,
Ertelep ólim en eken,
Haqıyqıy jigit ǵana watanın qásterleydi.

Dastandı atqarır barısında ol derlik qaytadan jaratıladı, hár bir talant penen orınlaw — onıń jańa qayta tuwılıwı. Mine usınday janlı hárekette dástanlar jaratıladı, qabıllanadı hám jasadı. Eger olar jazba túrde jaratılǵan bolsa, bul janlı baylanıs úzilip qalǵan bolar edi. Sonıń ushın da dástannıń jaratılıwı — ótmish waqtınıń xızmeti bolǵanlıǵın aytıp ótiwge boladı. Biz atqarıushılıq oneriniń tariyxıy sırların ashıp kórsetiw arqalı ǵana monumental dóretiushiliktiń jasawshańlıǵınıń ózgesheliklerin túsiniw alıw imkaniyatına iye bolamız, biraq muzıkalıq ádebiyat XX ásirge shekem keń rawajlanıwına erise almaǵanlıǵı sebepli, mınlaǵan atqarıushılardıń atları umıtılıp ketti. Usıǵan qaramastan, XII-XIX-XX ásirlerdiń kórkem dóretiushiliktiń kóplegen xalıq atqarıushılarınıń atları biziń kúnlerimizge shekem

jetip kelgen. Usı dáwirde qırǵız atqarıwshıları ózleriniń belgili dástúrleri menen ózgeshelenip, olardıń dańqı Altın Ordanıń keń jayılǵan aymaqlarınan baslap Samarqand, Buxara, Baysın, Fergana, Túrktan dalalarına shekem jańladı, dástanlardıń ózine tán atqarıwshıları boldı. Qaraqalpaqlarda da usı dáwirdiń dástanlarına bolǵan janlı qızıǵıw usı kúnge shekem saqlanıp qalǵan bolıp, óziniń ullı hám qúdiretli kúshin joǵaltpastan, úzliksiz rawajlanıp kelgen.

Ullı francuz alımı F.Jolio Kyuri atap ótkenindey, mádeniyattı rawajlandırıw ushın adamzat tárepinen jaratılǵan barlıq miyraslarǵa qásterlep qatnasta bolıw kerek. Atap aytqanda, usılar estelikler adamlarǵa, sonıń ishinde balalar ushın sarqılmas bulaq xızmetin atqaradı. Bul fakt ásirese orta hám joqarı klaslardıń sabaqlıqlarında ayırıqsha esapqa alınıwı kerek, olarda epikalıq tariyxlarǵa keń orın berilip, tárbiyada hám oqıtıwda zárúrli bolǵan xalıq danalıǵın ózinde qamtıp ala alǵan bolıwı tiyis. Sonıń menen bir waqıtta, dástanlar xalıq awızeki dóretiwsılıǵınıń shıǵarmaları bolıp tabıladı, olar xalıq pedagogikasınıń deregi sıpatında balalarda ruwxıy-aǵartıwshılıq miyraslarına qızıǵıwshılıǵın oyatadı.

Dúnyanıń basqa barlıq xalıqlarınday, qaraqalpaq xalqı da xalıq dástanların súyip oqıydı, sebebi ol ruwxıy mádeniyat tariyxınıń, sóz óneriniń áyyemgi túrлерinen biri bolıp, ideyalıq, ruwxıy-aǵartıwshılıq, ádep-ikramlıq hám estetikalıq jaqtan insannıń miynette taplanıwında, onıń erkin ráhátli turmısqa degen umtılwında, ádilsizlikke qarsı gúresinde óz sáwleleniwin tabadı. Usı tárepinen alǵan Alpamıs, Sháryar, Qırıq qız, Qoblan, Edige, Er Shora, Er Qosay, Maspatsha, Yusup-Ziliyxa, Góruǵlı, Ğarip ashıq, Yusup-Axmet, Húrlıxa-Hamra, Sayatxan-Hamra, Ashıq Nájep dástanlarınıń rolin esapqa almawdıń ilajı joq.

Improvizacijalangan hám dástúrlık xalıq poeziyası qaraqalpaqlarda ayırıqsha rawajlangan. Olar dástanlarda ásirler dawamında jańa dramalıq baǵdarlardıń rawajlanıwı menen kóp syujetli epopeyalarǵa aylandı. Sonıń menen bir qatara olar, ruwxıy-aǵartıwshılıq ideyaları, milliy úrp-ádetler hám dástúrler jırlangan ayırım bólimlerin joǵaltqan bolıwı da múmkin. Biraq, xalıqtıń milliy ózliginiń qayta tikleniwi, atqarıwshılardıń kópsilik bóleginiń, jámiyetshiliktiń olardıń ideyalarına sadıqlıǵı, olardıń saqlanıp qalıwına járdem berdi. Klassikalıq syujetlik poetikalıq formanıń saqlanıwı hám dawam ettiriliwi, tárbiyalıq tiykarǵa iye bolıwı usı atqarıwshılıq ónerinde qatań qaǵıyda bolıp qaldı. Eger usınday xalıq dástúrlерine degen qásterli qatnas bolmaǵanda, onda jaslar waqıttıń qatań sinawınan óte almas edi. Kim ónerdiń usı túrine

shın qálbinen berilgen bolsa ğana, olar ómirge jollama alıp, al olar tárepinen atqarılğan shıǵarmalar bolsa haqıyqıy klassikalıq úlgiierge aylandı. Al, joqarı talaptıń talǵamına juwap bere almaǵan atqarıwshılar bolsa, xalıq danalǵınıń biybaha ğáziyelerin iyeley almastan, názerden sırtta qalıp ketti hám xalıqtıń yadınan óship ketken.

Orta Aziyanıń xalıqları ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq salasında óziniń bay mádeniy miyrasları menen jáhán civilizaciyası tárepinen áyyemnen-aq tán alınǵan. Olardıń materiallıq hám ruwxıy miyrasları, awızeki hám jazba ádebiyatınıń shıǵarmaları, muzıkası, pútin halında kórkem óneri áyyemgi dáwirlerden baslap xalıqtıń sociallıq turmısınıń sheshiwshi kúshi bolıp kelgen. «Avesto» hám basqa áyyemgi qoljazba estelikler, sonday-aq, turmıstıń, úrp-ádetler hám dástúrlerdiń arxaik belgileri xalıq poeziyasınıń hám muzıkasınıń Sanskrit baslamasınan derek beredi. Bunı etnografiyalıq, folklorlıq hám pedagogikalıq izleniwlerdiń materialları da tastıyıqlaydı.

Tariyxıy maǵlıwmatlardıń derek beriwine qaraǵanda, dástanlardı jaratıw hám atqarıw dástúrleri qaraqalpaqlarda júdá áyyem zamanlardan baslanıp, bizge shekem, obrazlı etip aytqanda qarlıqqan hawazda kelip jetken. Qaraqalpaqlardıń áyyemgi ata-tegi massagetlerdiń epikalıq dástanları jáhán ádebiyatında múnásip orındı iyeleydi. Bunı Gerodot ta dálilleydi, ol Aral teńizinen arqada, házirgi Ámiwdárya hám Sırdáryanıń aralıǵında jasaǵan massagetlerdiń, saklar, xorezmlilerdiń turmısı, úrp-ádetleri, dástúrleriniń ózgeshelikleri haqqında ańızlar hám ápsanalar menen bir qatarda Tumaris haqqında epos jazadı. Gerodot Irannıń tiykarın salıwshı Kirdiń Xorasan, Orta Aziyaǵa, sonnan massagetlerge basqınshılıǵı haqqında jazadı, jergilikli qáwimler hám xalıq jasaw punktleri haqqında maǵlıwmatlardı keltiredi, Kirdiń «jeńilmes» armiyasın nabıt etken Tumaris haqqında epostı bayan etedi. Jawız patshanı biziń analarımızdıń anası Tumaris tárepinen qıyratılıwı b.e.sh. 530-jıllarǵa tuwrı keledi.

Gerodottıń «Tariyx»ında tómendegiler ayıladı: «Massagetler quyashqa sıyındı; olar tán alǵan jalǵız qúdiretli kúsh quyash bolǵan».¹

Gerodot bul qáwimniń mashqalaların kórsetip jazadı, «massagetler biyday ekpeydi, mal baǵıw hám balıqshılıq penen shuǵıllanadı, sút ishedı, yaki shiyki balıqtı jeydi». Geypara alımlar hátteki massagetlerdiń atı áyyemgi parsı tilinen «balıqxorlar» degennen kelip shıqqan dep tastıyıqlaydı.

¹Геродот. «История» М, Наука, 1970. 299 с.

Ullı qaraqalpaq shayı Berdaq ta massagetler haqqındaǵı ańızlardı izertlew menen shuǵıllanıp, olardıń qúdiretli kúsh sıpatında quyashqa sıyınǵanlıǵın, oǵan tájim etkenligin jazadı, bul faktti óziniń «Shejire» dástanına kiritken, al ol biziń ata-tegimizdiń quyash haqqındaǵı ańızlarınıń nızamlı dawamı esaplangan.

Belgili bolǵanıday, «dástan» sózi parsı tilinen alınǵan bolıp, kólemli syujetli epikalıq shıǵarmamı ańlatadı. Dástanlar xalıqtıń turmısın keń planda sáwlelendirgeni ushın, kóplegen shıǵıs xalıqlarınıń ádebiyatı hám folklorında olar tiykarǵı hám ónimli janr bolıp tabıladı. Ol, sonıń menen birge kórkemlik jaǵınan alǵanda jazba ádebiyattıń rawajlangan túrлерinen biri bolıp, onıń jaratılıwı hám qalıplesiwinde jaratıwshılıq rolin atqarǵan. Óz náwbetinde, jazba ádebiyat, izertlewshilerdiń miynetlerinde kórsetilgenindey, xalıq dástanlarınıń rawajlanıwına aytarlıqtay dárejede tásir kórsetken bolıp, ol kórkem awızeki xalıq poeziyası menen jazba ádebiyattıń arasındaǵı ózine tán janr bolǵan hám kórkem dóretiwshiliktiń eki túrinin arasında misli kópir wazıypasın atqarǵan. Awızeki ádebiyattıń, dástan janrınıń payda bolıwı menen bir qatarda VI—IX ásirlerde-aq jazba ádebiyat dúnyaǵa keldi, bir qatar shıǵarmalar payda boldı. Yusup Xas Hájıptıń «Qutadǵu bilik» (1069) dástanı türk tilles xalıqlardıń Orxon-Enisey jazba estelikleri tiykarında jaratılǵan bolıp, Shıǵıstıń barlıq xalıqlarınıń mádeniyatınıń ullı esteligi bolıp tabıladı. Xalıq muzıkasınıń dástúrli formaları VII—VIII ásirlerde jaratıldı. «Türk toǵawı» hám «Türk Xáwiji» (Türk órlewı) namaları kórkem tásirsheńlikke umtılwıdın ayqın úlǵısı boladı. Biziń ullı babamız Ábiw Nasr Farabiy óziniń «Muzıka háqqında traktat» (Risolayı muzıka) miynetiniń juwmaqlaw bóliminde tómendegishe jazadı: «O táńirim, ey muzıka álemi sen bar ekenseń, Qudayǵa shúkir, eger bolmaǵanıńda azap-uqıbetten basımız shıqpay qalar edi»¹. Orta Aziya, ásirese arab mádeniyatınıń keńnen engiziliwiniń, mekteplerdiń ashılıwı hám baspa isiniń payda bolıwınıń aqıbetinde folklorlıq hám realistlik ádebiyat, ilimiy-kópsilik xarakterindegi kitaplar ǵalabalıq sıpatqa iye boldı. Biziń ata-babalarımız bulardıń bárshesin xalıq pedagogikasında jaslarda ruwxıy-aǵartıwshılıq, ádep-ikramlıq pazıyetlerin qalıplestiriwde qollandı. Balalardı mektepte oqıtıw dástúrge aylanadı, olarda jazıwdı úyreniwge umtılw, kitaptı, ásirese xalıq kitapların oqıwǵa muhabbatı oyanıp, joqarı estetikalıq tuyǵıların qozdıra aladı. Bul dástúrler jas qalıblerge tek ata-babalardıń ruwxıy baylıqların, gózzallıqtan zawıqlanıwdı ǵana sıfıdırıp qoymastan,

¹. Фараби. Трактат о музыке. — Т, 1994 г. 73 с.

al kitaplar arqalı olardıń intellektlerin qalıplestirdi, jáne de aqıllıraq, sawatlıraq bolıp qaldı. Usınday kitapxanlardan sońǵılıqta ataqlı atqarıwshı jırawlar, baqsılar, sazgerler hám shayırlar jetilisip shıǵıp, pútkil bir mekteptiń basında turǵan.

Tamırları ásirlerge barıp tarqalatıǵın milliy eposlar hám muzıka xalıqtıń bay mádeniyatın ózinde qamtıp alıw menen jıraw, baqsı hám qıssaxanlardıń dóretiushilik belsendiliginiń aqibetinde biziń kúnlerimizge shekem jetip kele alǵan. Jámiyettiń rawajlanıwınıń alǵashqı dáwirlerinde hám orta ásirlerdegi Iliada, Odissey, Roland haqqında qosıq, Maxabxarata, Igor polkı haqqında sóz, Shaxnama, Manas, Jungar, Láyli hám Májnun, Yusup hám Ziliyxa, Farhad hám Shiyrin, Tahir hám Zuhra, Góruǵlı, Ğarip ashıq, Húrlıxa-Hamra, Sayatxan-Hamra, Yusup-Axmet, Ashıq Nájep hám basqa shıǵarmalar usılardıń qatarına kiredi. Usılar menen bir qatarda atap ótilgen biybaha ruwxıy hám mádeniy ǵáziyelerdiń talantlı atqarıwshılarınıń tınımsız izleniwleriniń nátiyjesinde júzlegen jańa dástanlar dóretildi. Bul bir neshe mıń qosıq qatarlarınan turatıǵın dástanlar XIX ásirde baslap izertlewdiń obyektlerine aylandı. Sibir jazıwshısı G.I.Spasskiy eń birinshilerden bolıp Edige dástanın jazıp aldı. Ol 1920-jılı «Sibir xabarshısı» jurnalında onıń orıs tiline awdarmasın prozalıq formada járiyaladı.¹ Ataqlı qazaq alımı Sh.Wálixanov qaraqalpaqlardıń arasında bolıp, kóplegen folklorlıq hám etnografiyalıq materiallar menen bir qatarda «Edige» poemasını da jazıp aladı.² Shıǵıstanıwshılar V.V.Radlov, V.V.Bartold, A.Divaev, I.A.Belyaevlar Tórtkúlde jıraw Jiyemurat Bekmuxammedovtan «Alpamıs», «Qoblan», Berdaq shayırdıń «Shejire» dástanın jazıp aladı. XIX ásirde jazıp alınǵan dástanlar ayrıqsha áhmiyetke iye, ásirese olardıń tarqalıwın, genealogiyalıq daraǵın dúziliwin izertlewde biybaha rol oynadı.

Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretiushiligi, folklor hám klassikalıq muzıka shıǵarmaların, atqarıwshı jıraw, baqsı hám qıssaxanlardıń repertuarların sistemalı túrde jıynaw hám basıp shıǵarıw N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazov, N.Japaqov tárepinen XX ásirde 20-jıllarında baslandı. Bul isti alımlar T.Adambaeva, Á.Alimov hám baqsı G.Tilewmuratov dawam ettirip, belgili xalıq dástanlarınıń 10 mıńnan artıq namaların jazıp aldı. Bul biybaha ǵáziyelerden geyparaları notaǵa túsirilip, xalıq múlkinde aylandı,

¹ Спасский Г.И. Сибирский вестник, 1920 г. № 2.

² Валиханов Ш. Записки русского географического общества, отдел этнографии. Том 29. Петербург. 1904 г. 311 с.

jáhannıń hár qıylı múyeshlerine tarqalıwǵa erise aldı. Usınıń menen bir qatarda jıynalǵan bay materiallardıń tiykarında professional sheberlik, atqarıwshılardıń repertuarları, qaraqalpaq klassikalıq hám xalıq muzıkası haqqında bir qatar miynetler jazıldı.

Qaraqalpaq alımları N.Japaqov, Q.Maqsatov, Á.Alimov, Q.Mámбетnazarov, T.Niyetullaevlar 70-jıllarda xalıqtıń biybaha ǵáziynelerin jıynawdı hám izertlewdi dawam ettirdi, basqa avtorlar menen birgelikte «Qaraqalpaq folkları»nıń jigirma tomıǵıń baspadan shıǵardı. «Xalıqtıń biybaha poeziyasın hám kórkem ónerin úlken miynet súygishlik, puqtalıq hám shıdamlılıq, tınımsız hám pidákerlik penen jıynaǵan hám joǵalıp ketiwden saqlap qalǵan erkin ápiwayı miynetkeshlerge qanday maqtaw sózlerin aytsaq ta, bári bir kem boladı» — dep jazadı V.G.Belinskiy.

Belgili bolǵanıday, bir dástannıń ózi bir neshe ásirlerdiń waqıyaların qamtıp aladı, jáne atqarıwdıń barısında ol bayıtıladı, tolıqtırıladı hám qısqartıladı. Hár qanday talant penen atqarıwshılıq dástannıń kelbetin ózgertedi. Dástanlar tap mine usınday janlı proceste jaratıladı, jasadı hám atqarıladı. Dástan jazılıp alıńǵannan keyin bunday janlı mámile úziledi: dástan óziniń jazıp alıńǵa shekemgi ózine tán bolǵan xarakterli belgisine iye dóretiwshilik baslamasın joǵaltadı. Usıǵan baylanıslı halda atqarıwshılıq óneriniń tariyxıy qupıyaların ashıw arqalı bul monumental dóretiwshiliktiń jasawshaılıǵınıń ózgesheliklerin baqlap barıw múmkin boladı. Aqır-aqıbette onıń jaratıwshısı da, atqarıwshısı da, saqlawshısı da xalıq degen juwmaqqa keliw múmkin boladı. Tek keń eslew uqıbına iye bolǵan ullı talant ǵana jıraw, baqsı hám qıssaxan atqarıwshılardıǵa xalıq dástanların tas qarańǵı ásirler arqalı alıp ótiw imkanın berdi. Olar ásirlik dástúrlerdi jetik meńgerdi, jańa epikalıq dástanlardı, jańa xalıq namaların jarattı, usı háreketleri ushın xalıqtıń sheksiz húrmetine iye boldı.

Atqarıwshılıq — qaytalanbas óner hám dástannıń keleshektegi táǵdiri atqarıwshınıń professionalıq sheberlik dárejesine kóp jaǵınan baylanıslı boladı. Ustazdıń namamı atqarıw usılı, onıń hár bir háreketi, basqa da texnikalıq tásilleri jas atqarıwshılar ushın úlken mektep wazıypasın atqarıp, olar kórgizbeli sabaq sıpatında qabıllanadı, jańa dóretiwshilik qayta pikirlew izlenislerine qarap jetekleydi. Hámmeden hámмесin úyren, biraq hesh kimge uqsama degen xalıq sózi bar, yaki V.G.Belinskiy aytqanday kórkem óner eliklewde nabit boladı. Atqarıwshılıq óneri — bul bárinen burın atqarıwshı shaxsınıń ańlatılıwı. Eń ziyrek tamashagóy — xalıq qaysı atqarıwshınıń naması

dástannıń qay jerinde jańlaǵanın birden anıqlay aladı, ol hár bir sheber atqarıwshınıń stillik usılın, onıń bet-júziniń qıymılın, jestlerin, denesiniń háreketlerin hám basqalardı, ulıwma aytqanda dástannıń syujetlik sheńberin ajıratıp bile aladı.

Atqarıwshılar aldı menen usı epikalıq bilimlerde iyelegen bolıwı, arnawlı namalardıń qásterlep saqlawshıları bolıwı tiyis. Olar tek dástanlardı jaratıp hám namalardı rawajlandırıp ǵana qoymastan, sonıń menen birge jańa dástúrlerdiń baslawshıları bolıp, bul ónerdi jańa basqıshqa kótere alǵan.

Joqarıda aytıp ótilgendey-aq, kópshilik atqarıwshılar xalıq sazgerleri hám shayırları bolǵan. Awızeki xalıq dóretiliwshiliginiń biybaha ǵáziy-neleri XX ásirdiń sazger-melodistleri J.Shamuratov, A.Xalimov, V.Shafrannikov, A.Sultanov, N.Muxameddinov, Q.Zaretdinovlardı Alpamıs, Qırıq qız, Ǵarip ashıq, Berdaq, Ájiniyaz, Ezilgen xalıq, Bozataw, Tumaris, Sháryarday simfoniyalıq shıǵarmalardı, spektakllerdi, opera hám baletlerdi jaratıwǵa ilhamlandırıp, olarda xalıq artistleri A.Shamuratova, G.Shirazieva, T.Doshumova, G.Sırımbetova, D.Qaypov, K.Serjanov, M.Xojaniyazov, N.Ańsatbaev, B.Nadirov, D.Ranov, M.Sapaeva, G.Ayımbetovalar asqan talantların kórsete aldı.

Ilimiý jumıstıń tiykarǵı wazıypalarınan biri xalıq dástanları hám olardıń atqarıwshılarınıń ishki dúnyasın ashıp beriw, olarda jámlengen kóp ásirlik danalıqtı balalardı tárbiyalaw procesinde qollanıwdan ibarat. Dástanlar hám olardıń atqarıwshılarınıń genezisi, atqarıwshılardıń poetikalıq hám atqarıwshılıq sheberligi bul mashqalanıń sheshimin tabıwda eń baslı faktor esaplanıp, dástanlardı konkret halda hár tárepleme qarap shıǵıwdı, sonıń ishinde bunda kórkem-tásirli qurallardı paydalanıwdı talap etedi. Máselen, bul planda Soppaslı Sıpıra jırawdıń «Edige» dástanındaǵı obraz jaratıwdaǵı ózine tán ritmikalıq birlikler — alteraciya hám parallelizmdi qollanıwın atap ótiwge boladı:

Ata-babań Shıńǵıs xan,
Kópti kórgen ǵarıman.

Al, «Alpamıs» dástanındaǵı tolǵawdıń udayı qaytalanıwshı qatarları sintaksislik parallelizmdi, stilistikalıq aylanıslardı payda etedi:

Há, Qarajan, Qarajan,
Óziń qırdıń Qarajan.

Qaytalawdın kórkem quralları — nızamlı qubılıs bolıp, saǵasın áyyemgi Orxon-Enisey jazba esteliklerinen aladı, al bul ádebiy tásil qaharmanlardın obrazın jaratıwda qollanıladı.

Qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi hám orta ásirler mádeniyatınıń tariyxı hám de xalıq pedagogıkası jetkilikli dárejede úyrenilmegen. Tórk jazba estelikleriniń tek sanawlı muǵdarı ǵana biziń kúnlerimizge shekem jetip kele alǵan, waqtında ózinde ulıwma insaniyлық qádiriyatlardı jámlegen xalıq pedagogıkasınıń úlgerin jıynaw qadaǵan etip qoyılǵan. Usılardın bórshesi bul mashqalanı waqtında ilimiy bayan etiwge unamsız tásirin ótkerdi.

Qaraqalpaq xalqınıń úlesine túsken qırǵın keltiriwshi topılıslar, ashlıq, suwıq, qurǵaqshılıq hám basqa da apatlardıń aqıbetinde eń jaqsı jaylı orınlardı izlew menen tınımsız kóship júriwlerdiń nátiyjesinde júzlegen dástanlar joǵalıp ketti, mınlaǵan atqarıwshılardıń atları kelmeske ǵayıp boldı. Usılarǵa qaramastan, joqarıda aytıp ótilgenindey, XIV-XIX-XX ásirlerdiń sheber-improvizatorlarınıń atların biz ushın tariyx saqlap kelgen, olardıń arasında Qorqıt ata, Soppaslı Sıpıra jıraw, Jiyen jıraw hám basqalar bolǵanlıǵın kórsetiw múmkin. Qaraqalpaq xalqı sol dáwirlerdiń dástanlarına degen janlı qızıǵıwın joǵaltadı, sonlıqtanda olar sońǵılıqta jáne de rawajlanıp, óziniń dańqın hám kúshin saqlay aldı.

Dástan bul sóz óneri, al atqarıwshı bul ónerdiń jetkerip beriwshi, jaratıwshısı, saqlawshısı bolıp, sheklenbegen imkaniyatqa iye boladı. Onıń ózgesheligi óz oy-pikiriniń dóretiwshilik órlewinde ayqın kózge taslanadı. Sonlıqtan da tırlawshılar barlıq dáwirlerde de atqarıwshı da, avtordı da, sazgerdi de hám hátteki epos qaharmanınıń ózinde kóre aldı. Bay janlı xalıq dóretiwshiligi atqarıwshılardıń improvizatorlıq sheberliginiń arqasında ǵana ásirlerdiń ǵúnǵirt túpkirlerinen biziń kúnlerimizge shekem kelip jetken. Aqımbet, Muwsa, Súyew, Nurabulla, Japaq, Ańsatbayday atqarıwshılardıń dóretiwshilik talantlarınıń arqasında bul dóretpeler kóp variantlarǵa iye bola aldı hám hátteki original shıǵarmalar formasına iye boldı. Olarǵa taza bulaq suwları qosıldı, tekstleri jańa syujetlerge iye boldı, namalar jańa motivler menen bayıdı — «Musa namaları», «Japaq muxallesi», «Aytuwar», «Nurabulla». Haqıyqatında da úziksiz hárekette bolǵan dóretiwshilik procesi barlıq dáwirlerde de óziniń dástúrlerin jalǵastırǵan. Sonıń ushın, dástanlardı hám olardıń namaları atqarıwshılar qanshelli qayta islese de, olardı original dárejege shıǵarıwǵa umtılsa da, olar bári bir avtorlıq, avtordın ádebiyatı yaqi avtordın naması bolıp qala

almadı, al jámáátlik dóretiwshilik shıǵarması bolıp qala berdi. Biraq, ayırım buǵan kirmeytuǵın jaǵdaylar da boldı, ol basqa gúrrińniń teması boladı.

Atqarıwshılardıń emocióallıq ózin kórsetiwi itibardı tartatuǵın mashqalalardan biri esaplanadı. Atqarıwshılar ózleri atqaratuǵın dástanlarǵa óziniń qatnasın hár túrli etip kórsetip bergenligi belgili. Máselen, Qarajan baqsı kúshli emocióal awhalǵa berilip ketip, dastıqtı dizelerine qısıp alıp oyınǵa túsken, al Qurbanbay jıraw haqıyqıy aktyor, qaharmanınıń barlıq nyuansların bet-júziniń qıymılları menen bere alǵan. Bul ózin kórsetiwlerdiń bárshesi atqarıwshılardıń jeke sıpatlarına hám sheberligine baylanıslı bolıp, hár bir jaǵdayǵa individual kóriniste boldı. Sonıń ushın da atqarıwshınıń óz spektakliniń rejissyorı da, óz shıǵarmasınıń sazgeri de bolǵanlıǵın tolıq tiykarda tastıyıqlaw múmkin boladı. Ol misli teńizdiń sıyqırılı aydınında júzgen misli jalǵız ǵaz sıyaqlı, zawıqlı naǵıslardı kórsete aldı, óz óneri menen talǵamı kúshli tıńlawshılardı tańlandırdı.

Ózbek hám qaraqalpaq xalıqlarınıń tariyxında tárbiyanıń milliy sisteması úlken rol oynap, ol pútkil dúnyaǵa tanılǵan alımlardı, mádeniyat, ádebiyat, kórkem óner, tálimniń xızmetlerlerin ulǵaytıp shıǵardı. Keleshek áwladtı tárbiyalaw mashqalası biziń ata-babalarımız Zardusht, Al-Xorezmiy, Beruniy, Ibn Sina, Kerderiy, Nawayı, Berdaq, Ájiniyaz hám basqalardıń dıqqat orayında boldı. Ózbekistan pedagogika salasınıń mashqalaların úyreniw, joqarı mamanlıqtaǵı kadrlardı tayarlaw boyınsha dúnyada aldınǵı poziciyanı iyeleydi. Qaraqalpaq xalqı ullı ata-babalarınan tájiriybelerin qabıllap alıp, kóp jaǵınan jetiliskeń tárbiya sistemasin islep shıqtı. Áyyemgi dástúrler, ertekler, qosıqlar, ańızlar, jumbaqlar, naqıl-maqallar, dástanlar hám basqalar xalıq pedagogikasınıń tiykarın quradı. Bir xalıqqa tán bolǵan barlıq nárseler jer sharınıń ekinshi tárepindegi basqa bir xalıqta da ańsat tabıwǵa bolatuǵının ataqlı chex izertlewshisi O.Spasova tastıyıqlaydı. Eger usı kóz-qarastan qaralsa, onda ózbek hám qaraqalpaq xalıqlarınıń xalıq pedagogikasındaǵı uqsaslıq tárepleri basqa xalıqlarda ushırasıwı múmkin.

Dástanlar xalıq pedagogikasınıń waqıttıń qatal sıawlarınan ótken kóplegen elementlerin ózinde jámlap alǵan boladı. Barlıq insanıyлық pazıyletler onda jámlengen boladı — bul uǵındırıw, epshil bolıw uqıbı da, keńes beriw hám baǵdarlaw, unatıw hám jek kóriw, jeńiw hám jeńilmew, ótiniw hám úgitlew, qádirlew, keshiriw, saqawatlı bolıw hám basqalar. Epikalıq dóretiwshilik — kórkem ónerdiń eń áyyemgi túri bolıp, mınlaǵan belgili hám belgisiz atqarıwshılardı ullı

tárbiyalıq kúshke aylandıra alǵan. Repertuardıń rawajlanıwında olardıń roli oǵada úlken. Usınday dóretiwshilerdiń qatarında Qorqıt ata, Soppaslı Sıpara jıraw, Kamalzada, Jáhángirmırza, Jiyen jıraw, Niyazımbet korshi, Eshbay, Shańkot, Xalmurat, Qurban, Aqımbet, Muwsa, Súyew, Nurabulla, Abdrasul, Erpolat, Páleke, Qabıl, Bekmuxammed, Allanazar, Bóri, Seytmurat, Eshmurat, Nurnazar, Erbay, Esbergen, Nurtay, Jiyemurat, Qoldas, Narmurat, Ógiz jıraw, Asqar, Arzı, Juman, Shernazar, Japaq, Esjan, Qarajan, Erimbet, Jańabay, Genjebay, Ańsatbay, Turǵanbay hám basqalardı kórsetiw múmkin. Olar tek jıraw, baqsı, qıssaxan, qosıqshı ǵana bolıp qoymas-tan, xalıq sazgerleri de, original namalardıń dóretiwshileri de boldı. Olar Alpamıs, Qırıq qız, Edige, Ǵárip ashıq sıyaqlı dástanlardı, terme-tolǵawlardı atqarıwǵa dóretiwshilik penen qatnasta bolıp, olardı jańa motivler menen tolıqtırdı, olarǵa jańadan janlı jılwalardı berdi. Olardıń dóretiwshiligine qızıl imperiyanıń waqtında zárúrli itibar berilmedi, olar derlik esten shıǵarıp taslandı. Tek ǵárezsizlikke eriskennen keyin ǵana olardıń atları tuwılǵan keń aspanında jarqıray basladı, qaraqalpaq tariyxı hám mádeniyatı sabaqlıqlarında ózleriniń múnásip orınların iyeledi, olardıń dóretiwshiligi mekteplerde, joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarında úyrenile basladı. Qaraqalpaq atqarıwshılıq óneri, jırawshılıq dástúrleri hám ayaq oyın sheberligi xalıq mádeniyatınıń tariyxında áhmiyetli orındı iyeledi. Kórkem ónerdiń bul túriniń sheberleriniń qaraqalpaq pedagogikasındaǵı rolin hár tárepleme izertlew, ósip kiyatırǵan jas áwladtı ǵárezsiz Ózbekistannıń milliy ǵárezsizlik ideologiyası ruwxında tárbiyalawdaǵı aktual wazıypalardan biri bolıp tabıladı. Xalqımızdıń ruwxıy miyrasın, onıń bay pedagogikalıq tájiriybesin hár tárepleme úyreniw, usı mashqalanı ádebiyat hám kórkem óner ilimlerinde analizlew sonı kórsetip berdi, awızeki ádebiyat hám onıń atqarıwshıları ózlerin xalıq mádeniyatınıń ózine tán fenomenı sıpatında kórsetip, xalıqtıń kórkem, muzıka hám teatr dástúrleriniń saqlawshıları boldı hám izertlew — jámiyettiń házirgi rawajlanıw basqışında ilimniń áhmiyetli wazıypalarınan biri esaplanadı.

Atqarıwshılıq óneriniń áyyemgi saǵalarında insan tábiyatı hám insanlardıń is-háreketiniń gózzallıǵı aldında bolıwǵa meyilligi bar ekenligi baqlanadı. Hár bir waqt óz qosıqların jaratadı, hár bir dáwirde talantlardıń óz tulǵaları payda bolıp, mádeniyattı, ádebiyattı hám kórkem ónerdi rawajlandırıw, atqarıwshılıq ónerin jetilistiriw olardıń ómiriniń haqıyqıy mazmunına aylanǵan. Biziń ullı jerlesimiz

Beruniy tómendegishe jazadı: «Hár bir xalıq qońsılarınıń dástúrlerine ámel etedi». Orta Aziyanıń xalıqları da birgelikte jasadı, birge miynet etti, birin-biri bayıttı, óz ara birin-biri tolıqtırdı, tariyxıy dóretiwshilik kúshlerin birgelikte jumsadı.

Orta Aziya hám Zakavkazie xalıqlarınıń folklorı, atqarıwshılıq óneri hám madeniyatı tariyxlarınıń hám olardıń milliy dástúrlerin rawajlandırıwdagı ózlerine tán jollarınıń óz ara baylanısta bolıwı nızamlı qubılıs. Usıǵan baylanıslı halda túrk tilles hám basqa xalıqlardıń atqarıwshılıq dástúrlerinde, ulıwma áwladtıń ruwxıy-aǵartıwshılıq rawajlanıwında mashqalaları aktual boladı. Respublikanıń ulıwma bilim beriw mekteplerindegi oqıtıwdıń mazmunı oqıwshılardı ózbek hám qaraqalpaq xalqı tariyxınıń, mádeniy miyraslarınıń hám xalıq pedagogikasınıń eń aǵla úlgeri tiykarında tárbiyalawdı talap etedi, sebebi jámiyettiń rawajlanıwı jasaw ortalıǵı, insanń iskerliginiń hár qıylı salaları menen tıǵız baylanıslı boladı. Awızeki xalıq dóretiwshiligi usı ruwxıy, aǵartıwshılıq jolında biziń ata-babalarımızdıń biybaha ǵáziyneleri menen bir qatarda áhmiyetli rol oynaydı. Folklor shıǵarmaları sózdıń keń maǵanasında xalıq dóretiwshiliginiń kóp qırlı ámeliy miywesi, pedagogikalıq mádeniyattıń tiykarları bolıp, tamırları úsh mın jıllıqlarǵa barıp taqaladı. Olar xalıqtıń eń ájayıp dáwirleri, watannıń azatlıǵı, shańaraқтаǵı tınıshlıq hám birlik, balalardı tárbiyalawdagı eń jaqsı adamgershilik pazıyletleri, olardıń eń ayrıqsha dóretpeleri — dástanlar, ańızlar, muzıka, namalar, ayaq oynlar, ulıwma kórkem óner haqqındaǵı ármanları hám arzıw-úmitlerin óz boylarına sıfırıp alǵan boladı. Bul estelikler, ótmishtıń jazılmaǵan kitapları óziniń joqarı kórkemliliǵı, tartımlı syujetlerine, didaktikalıq ideyaları, tereń mazmunına iye bolıwı menen áhmiyetli.

Úlken tárbiyalıq imkaniyatlarına iye bolǵan biybaha ǵáziynelerimiz biziń kórkem ónerimizdiń tariyxınan baslap biziń kúnlerimizge shekem ilimiy aylanısqa tolıq kiritilmey kelmekte. Sol nárse ayqın, qaraqalpaq milliy pedagogikalıq sisteması pútkil dúnyaǵa belgili bolǵan ilim, ádebiyat hám kórkem óner ǵayratkerleri — alımlar, jazıwshılar, jırawlar, baqsılar, qıssaxanlar, ayaq oynshılar hám basqalardı tayarlawda áhmiyetli rol oynadı. Qaraqalpaqlar basqa xalıqlar sıyaqlı, óz huqıqı hám erkinligi ushın tınımsız miynetini hám gúresiniń nátiyjesinde, bay tariyxıy tájiriyesiniń tiykarında mádeniy, ádebiy, kórkem óner hám pedagogikalıq dástúrlerin qalıplestirdi. Atqarıwshılıq óneri búgingi kúni ǵárezsizlik jıllarında jámiyettiń ruwxıy rawajlanıwında, jas áwladtı tárbiyalawda úlken úles qospaqta.

BAQSÍLAR ÓNERI, ONÍN TÁRBIYALÍQ QÁDIR-QÍMBATÍ

Baqsılar óneri atqarıwshılıq óneriniń iri salalarınan biri esaplanadı. Hár bir xalıqtıń bir neshe mın jıllar dawamında jaratılǵan óz tili, óz milliy mektebi, óz kórkem óneri, óz oqıw-tárbiyalıq qádiriyatları bolǵan. Olar rawajlanıwınıń ózine tánligi hám ózgeshelikleri menen ajıralıp turǵan.

Qaraqalpaq milliy mektebi ana tilin, muzıka, tariyx, olarǵa degen muhabbat hám qádirlew tiykarında qalıplesken. Oqıwshılar mekteptiń bosaqasın atlap hám belgili bir ustazdıń ǵamxorlıǵında bolıp (mektepti pitkerip ketkenge shekem yaki kásipti iyelep alǵanǵa shekem) ana tilin, onıń qaǵıydaları hám nızamların, tariyxtı, muzıka, muzıkalıq ásbaplardıń hám atqarıwshılardıń sırların, olardı qollanıw metodların úyrendi.

Bizniń ata-babalarımız baqsılardıń ónerin joqarı bahalaǵan, onı qúdiretli is dep esaplaǵan. Olar túsiniǵı bolmaǵan ayırım adamlarǵa mınanday dep aytqan: Saz benen sáwbetti jalǵan demeńler, Adam ata biniyat bolǵanda bardur. Mine usı payıttan baslap, dúnyada qızǵanıw, óltiriw, jawızlıq, muzıkanı jek kóriw, sonıń menen bir waqıtta olar menen bir qatarda muzıkaǵa hám onıń sıyqırlı kúshine muhabbat ta tastıyqlanadı. Baqsılar xalıq qosıqların, liro-epikalıq, muhabbat, romantikalıq dástanlardı, ullı shayırlardıń shıǵarmaların duwtarda atqaradı. Duwtar — baqsılardıń baslı quralı, sonday-aq, muzıkalıq ásbap — girjek qaraqalpaq baqsıları tárepinen ekinshi rolde qullanılıp, duwtardıń «súyemellewshisi» boldı. Ol úsh tarlı ásbap bolıp, joqarǵı eki tarı bir qıylı hawazdı shıǵaradı, al tómengisi ayırıqsha rol oynap, pútkil atqarıw dawamında tınbastan jańlap turadı. Bunnan basqa, sonday-aq shınqobız muzıkalıq ásbabı da bolıp, tiykarınan olarda hayal-qızlar oynaǵan. Balaman, sırnay, baraban, kárnay, sıbızǵı hám basqalar bir qansha rekonstrukciyalarǵa ushırap, házirgi waqıtta da xalıq sazları orkestrlerinde qullanıladı.

Oqıwshılar qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgesheliklerine tiykarlanǵan atqarıwshılıq mekteplerinde atqarıw sheberliklerin ustazlarınan úyrendi, xalıqtıń sociallıq awhalı, turmıs qálpi, tiyisli dáwirlerdegi elimizdiń ekonomikalıq hám mádeniy ózgeshelikleri, ótken dáwirlerdegi ullı ustazlardıń ómiri hám dóretiwshilik jolları haqqında maǵlıwmatlardı aldı, kórkem óner hám ádebiyattı úyrendi, milliy ruwxıy-aǵartıwshılıq ideyaları menen tanıstı, hár bir atqarıwshı óz xalqınıń perzentı bolıp, óz watanınıń, pútkil túrk dúnyasınıń patriotı bolıwı kerek. Sol ushında jırshı-baqsılar Niyazımbet, Eshbay, Aqımbet, Muwsa, Súyew, Arzı, Juman, Shernazar, Ámet, Japaq, Esjan, Qurbaniyaz,

Genjebayday mádeniyattıń ullı tulǵalarınń dóretiwshiliginde shegara bolmaǵan. Olar jetkilikli dárejede óz ónerlerine, atqarıwshılıq usıllarına iye bolǵan, basqa xalıqlardıń dástanların bilgen. Ustazlar jáhán atqarıwshılıq óneriniń eń aǵla dástúrleri menen oqıwshıların tanıstırıw menen birge, olardı qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi úrp-ádetleri hám dástúrleri, mádeniyatı hám kórkem óneri menen tanıstırǵan.

Atqarıwshılıq mektebi hár bir jańa úyreniwshi ushın kórkem ónerdiń jiyeksiz okeanında jol kórsetiwshi juldız boldı hám ol óziniń bar talantın óz xalqına, kórkem ónerdiń usı túriniń keleshek rawajlanıwına baǵıshlawı kerek boldı hám de bunda óziniń atqarıwshılıq mektebinin tuwın joqarı kóteriwi tiyis boldı.

Basqa hár qanday kásiplerdegidey-aq, ustazlıq ámeliyatında shákirti ustazdıń tutımına shıdam bere almaǵan, sonday-aq, oqıwshısınıń talantsızlıǵı hám qosjaqpaslıǵı aqibetinde ustazınıń ózi onnan bas tartqan jaǵdayları da ushırasqan. Sonıń ushın uqıpsız adam haqqında xalıqta «Ol ustaz kóre almadı» dep aytadı. Al, biypárwa ustazdıń üstinen xalıq ádette kúlgен.

Baqsıshılıq ónerine mehir qoyǵan balalar jaslayınan danalıq sózlerdi yadtan bilgen, dástanlar, xalıq qosıqları hám namaların tırlap úyrenген, belgili qosıqshı hám baqsılardıń janında júrgен, izine ergен. Keleshek kópлеген ullı baqsı hám jırawlar dóretiwshilikke sheksiz mehir qoyǵan hám tınımsız miynetleriniń arqasında atqarıwshılıq ónerinde biyik shıńlarına erise alǵanlıǵı tariyxtan belgili. Olar tek óz úlkesinde ǵana bilim hám tájiriyebege iye bolıp qalmastan, pútkil Xorezm hám Buxaranı, Nurata hám Bulunǵırdı, Miyankól hám Jiydeli Baysındı piyadalap gezip shıqqan. Eń jaqsı jıraw hám baqsılardı izlep Orta Aziyanıń túpkir-túpkirlerine shekem barıp shıqqan, olardıń atqarıwshılıq ónerin úyrenген, epikalıq hám muzikalıq shıǵarmalardı tırlaǵan, sońın ala ózleri de talantlı jaslar ushın órnekke aylanǵan. Dáslep dástannan úzindilerdi, keyin ala onı tolıǵı menen, eń aqırında barlıq syujetlik sheńberin namaları menen úyrenip alǵan.

Dástúrli poeziyanı folklorda ádette ǵáziyne dep ataydı, sebebi onıń xalıqtıń yadında ásirler dawamında qalıp ketiwi ushın tek bir áwlad ǵana óz dóretiwshilik kúshlerin jumsamaǵan. Janlı procestıń bul nátiyjesin áwladlardıń yadınan hesh bir óshire almaydı, hesh bir nárse onı joq ete almaydı. Baqsı — dala búlbiliniń sayrawın hesh bir patshalar, hesh bir xanlar da, hesh bir qaysar bekler de toqtata almaǵan. Mine sonıń ushın da qazaq alımı Sh.Wálixanov «Qaraqalpaqlar — eń birinshi qosıqshılar, dala búlbilleri» dep jazǵan edi.¹ Kópлеген

¹. III. Валиханов. Сочинения Т. 6-СД 1997г.

áwladlardıń yadında saqlanıp kiyatırǵan barlıq dástúrler hám úrp-ádetlerdiń ómirlik kúshi mine usınnan ibarat boladı. Olardıń bekkem fundamental tiykarı da mine usınnan ibarat.

Awızeki ádebiyattıń deklamaciyalıq hám dástúrli túrleri qaraqalpaq xalqında keń rawajlangan. Hár bir jańa atqarıwshı usı arqalı ótiwi tiyis. Eger baqsı usı sınavdan ótpese, onı tamashagóyler haqıyqıy baqsı dep tán almaǵan. Olardan ayırımları belgilengen qádelerge ámel etpedi — namasına kerekli dárejede itibar bermegen yaki kórkem elementlerdiń kómpleksin — bet-júziniń qıymılın, iyme-ishara, kóz, erinniń háreketleri hám basqalardı tamashagóyge jetkerip bere almasa, eger bunda olarda jarqın hawazı bolmasa, tamashagóyler de olardı qabıllamadı.

Usıǵan baylanıslı Orta Aziya, Zakavkazie hám Jaqın Shıǵıs xalıqlarınıń ádebiyat hám kórkem ónerleri tıǵız óz ara baylanısta rawajlangan. Muzikalıq ásbaplardı, dástanlardı atqarıwshılarda motivleriniń jaqınlıǵı baqlanadı.

Baqsı ózbeklerde, qaraqalpaqlarda, túrkmenlerde, uyǵırlarda «baxshi», «baqsı», azerbayjanlarda «ozan», «ashug», gruzinlerde «masagan», armyanlarda «gusan» dep ataladı. Usı xalıqlardıń hámmesiniń repertuarında «Góruǵlı», «Ǵarip ashıq», «Ashıq Nájep», «Ashıq Kerim» dástanları bar, sonday-aq, atqarıwshılıqtıń geypara usıllarınıń da bir-birine jaqınlıǵı baqlanadı. Ozan, gusan, masaganlar biziń eramızǵa shekem-aq qalıplesken degen pikirler de bar.

Baqsı — liro-epikalıq hám muzikalıq dástúrlerdiń jaratıwshısı, jetkerip beriwshisi, saqlawshısı. Sonlıqtan da baqsılar awızeki hám muzikalıq ónerdiń bilimlileri esaplangan, tamashagóylerdiń ullı súwretshileri, ruwxlandırıwshıları bolǵan. Baqsınıń sheberligi, onıń haqıyqıy xalıq danalıǵın boyına sińirgen, oǵan pútkil jan-táni menen kirip bara alǵan sheber ekenliginen ibarat boladı. Lirikalıq qosıqlar, termeler, dástanlar olardıń repertuarınan orın aldı, olar klassikalıq xalıq namaların qollanıw menen shıǵarmalardı joqarı kórkem dárejede orınlawshı sheberler boldı. Olardıń repertuarında sonday shıǵarmalar boldı, olar insan qalbiniń qúdiretin, joqarı ádep-ikramlıq saqawat principlerin jigerlendire aldı. Sonıń ushın da baqsılardıń óneri kórkem ónerdiń tiykarǵı salalarınan biri bolıp tabıladı.

Baqsı, máselen, «Muwsa sen yarı», «Muwsa namaları», «Jeti asırım», «Kúnxoja», «Sapalı keldi»dey hám basqa namalardı jaratadı eken, olar eski namalardıń tayar syujetlerin tańlap alıwında, sonday-aq, quralların, ritmlerin, muzikalıq stillerdi tańlap alıwda óz qálewinshe is kóredi. Bunnan keyin baqsılar bul namanı jeke aranjirovkasında atqaradı, usıǵan baylanıslı olar endi jámiyetshiliktiń dóretiwshilik

múlkinе aylanadı. Sol sebepli baqsılar eski shıǵarmalardı bayıtadı, olardı xalıqtıń arasında keń tarqatadı hám usılayınsha xalıq awızeki dóretiwshiliginiń biybaha ǵáziynesine kelesi áwlad ushın sheber atqarıwshılardı tárbıyalawǵa salmaqlı úlesin qosadı. Al, ustazlıq dástúri bir orında turıp qalmastan rawajlanıwın dawam etip, áyyemnen kiyatırǵan dástúr bolıp qala beredi. Áwladtan-áwladqa ótiwshi bul dástúr jámiyetshiliktiń yadı bolıp tabıladı. Awızeki xalıq dóretiwshiligindegi dástúrlilik — bul xalıqtıń yadı arqalı qalıplesken xalıq ǵáziyesi bolıp, bunda atqarıwshılardıń bir neshe ásirler dawamındaǵı dóretiwshilik xızmetleri salmaqlı bolǵan. Bul xalıq ǵáziyesi xalıqtıń yadında máńgilik saqlanǵan bolıp, oǵan biyparılıq penen qatnasta bolıw yaqı onnan beziniw múmkin emes. Bul optimistik kúshke iye bolıwdıń janlı procesi bolıp, jańa áwlad tárepinen udayı jańalanıp baradı. Gáp sonda, poeziyanıń improvizaciyalıq metodı onıń janlı dástúrleri menen yaqı endi ǵana atqarıwshılıq kásibine kiriskeń anaw yaqı mınaw shaxstıń bilim alǵan baqsıshılıq mektebi menen hár tárepleme baylanısta boladı. Solay etip, atqarıwshılıq óneri menen shuǵıllanıwdıń dáslepki basqısı janlı dástúr, poetikalıq hám kórkem atqarıwshılıq mektebi, ustazdı durıs tańlawı bolıp tabıladı. Eger shákirt tábiyattan talantlı, óz ustazına múnásip bolsa, bul onıń baqsı bolıp qalıplesiwinde hám rawajlanıwında sheshiwshi kúsh bolıp esaplanadı. Bolajaq shákirt jaslayınan obrazlı sózlerge degen zeyini ótkir, tájiriyebe baqsınıń janında udayı bolıwı, hámme jerde onıń izinen erip júriwi tiyis boladı. Ol sonda ǵana úlkeniń barlıq baqsıların tıńlaw imkanına iye bola aladı.

Shákirt ózin tutıw metodların iyelep alıp, dáslep ayırım epizodların kem-kemnen jetik atqarıwdı, sońınan pútkil dástandı atqarıwǵa úyrenedi. Bul dástúrlerdı iyelep alıwı ushın hár bir jańa atqarıwshı, hár bir jańa áwlad birinshi sınaıdan ótiwi kerek. Tek atqarıwshınıń joqarı mártebesin saqlay alǵan, usı dástúrlerge berilgen, sadıq, turaqlılıǵın saqlawǵa tayar bolǵan shákirt ǵana haqıyqıy maǵanadaǵı atqarıwshı bola alıwı múmkin. Eger atqarıwshınıń ishki dúnyası, adamgershilik paızıyetleri jetkilikli dárejede rawajlanǵan bolmasa, onda dástannıń qaharmanlarınıń obrazları joqarı kórkemlikte hám jetik bola almaydı, al shıǵarmanıń ózi tereń mazmunlılıǵı menen ajıralıp tura almaydı.

Ekinshi ustaz-sınshı jámiyetshilik bolıp, ol baqsınıń jaslayınan dóretiwshiliginiń hár bir qádemin baqlap baradı hám «Bul baqsıda naması jaqsı, mına baqsıda bolsa — üzengiles», «Bul baqsıda sózi de jaqsı, naması da jarasıqlı» dep bahalaǵan. Shinında da, baqsınıń muzıkasın da, sózin de xalıq óz qalbiniń eleginen ótkerip, ayrıqshalardı

gana ulıǵlaydı. Xalıq tek ápiywayı tıńlawshı gána emes. Xalıq talabı joqlıǵınan, hesh nársese qolı barmaǵanlıǵınan yaqı tek muzıka tıńlaw ushın gána baqsılardı itabar bermeydi. Nama hám sózdi qulaq qoyıp tıńlaw da úlken bir ilim bolıp, ol hár kimniń qolınan kele bermeydi.

Tamashagóylerdiń túsiniıp tıńlay biletuǵın toparı bolıp, olar emocional tuyǵılardı bay boladı, muzıkanı zawıq penen tıńlaydı. Olar jaqsı baqsılardı qollap-quwatlap, sóz hám namanıń qádirine jete bilmegenlerdi tayaq penen sabalap quwıp jiberген.

Ullı shayırmız Berdaq óziniń «Muwsa» shıǵarmasında baqsılardıń ónerin tómendegishe bahalaydı:

Tańlandırǵan patsha, xandı,
Sózi sadaǵa Muwsanıń.

Qaraqalpaq muzıka folklorı bay hám ráńbárań bolıp, tariyxıy-teoriyalıq tiykarda ilimiy-izertlew jumısların alıp barıw ushın bay derek wazıypasın atqaradı. Folklorıń bay materialların jıynaw, olardı baspadan shıǵarıw, jıynalǵan materiallar ústinde izertlew jumısların alıp barıw aktual máselelerden biri esaplanadı. Qaraqalpaq folkloristikasınıń tiykarın salıwshılar, usı saladaǵı dáslepki alımlar N.Dáwqaraev hám Q.Ayimbetovlar baqsılardıń iyelegen ornı, xalıqtıń ruwxıy ǵáziynesin bayıtıwdaǵı, ózlerine orınbasarların tayarlawı, olardıń kórkem ónerdegi baǵdarları, ózine tán mektepleri haqqında bahalı pikirlerdi aytqan. Olar sol dáwirdegi toplanǵan materiallarǵa súyenip, qaraqalpaq baqsıshılıq mektebin Muwsa mektebi hám Súyew mektebi dep ajıratqan. Sońǵı qırıq jılda Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Shımbay, Tórtkul, Moynaq, Qońırat rayonlarınan, sonday-aq, Tashkent, Moskva, Alma-ata, Orenburg qalaları arxivlerinen alınǵan materiallar olardıń pikirlerin hár tárepleme tolıqtıradı. Qaraqalpaqstannıń ayırım rayonlarında atqarıwshılıq mektepleri, bul mektepler jasawshańlıǵı menen olardıń arasınan ajıralıp turadı. Bul mektepler ullı baqsılardıń yaqı geografıyalıq kelip shıǵıw ornınıń atları menen — Shımbay, Tórtkul, Moynaq, Qońırat yaqı Buxara, Bulunǵır, Nurata, Baysın baqsı mektepleri dep atalǵan.

Súyew baqsı mektebi baqsıshılıq óneriniń eń rawajlangan mekteplerinen biri bolǵan. Shıǵıs baqsılarınıń, sonıń ishinde qaraqalpaqlardıń da xanı bolǵan ullı Súyew baqsı qaraqalpaq, ózbek hám túrkmen improvizatorlıq óneri hám muzıkasın pútkil dúnyaǵa jaydı. Qaraqalpaq muzıkasınıń barlıq ritmlerin hám basqa da ózgesheliklerin boyına sińirgen Súyew baqsı muzıkasınıń súyikli atqarıwshısı hám jaratıwshısı

bolgan. Qaraqalpaqlar Súyew baqsını adamlardıń qálbin tolǵandıra alǵan, qaraqalpaq xalqınıń baqsıshılıq mektebiniń tiykarın salıwshısı eń súyikli jırshı-melodist sıpatında óziniń yadında máńgige saqlaydı hám onı ulıǵlaydı. Al, bunıń ushın barlıq tiykarlar bar.

Súyew baqsı ózbeklerdiń, qaraqalpaqlardıń hám túrkmenlerdiń arasında Orta Aziyanıń aymaǵında jasaytuǵın kóplegen shákirtlerin tárbiyalap, olarǵa óziniń qálbinıń saqıylıǵın inam ete aldı. Ol Atajan, Ámettey hám basqa ataqlı baqsılardıń ustazı esaplanıp, basqa bir ullı baqsı — Muwsa menen doslıq qatnasta boldı. Olar dóretiwshilik tárepten tıǵız sheriklikte, kórkem ónerdiń bul salasınıń keleshektegi rawajlanıwına tásir kórsetti. Mine bir júz eliw jıldan beri qaraqalpaq dástanları hám muzıka óneriniń jankúyerleri bul ullı sheberdi yadında saqlaydı, Súyewdiń jolı, Súyew namaları, Súyewdiń dástanları degen túsiniklerdiń ózi bunıń ayqın guwası boladı, al onıń izbasarları jıraw-baqsılar Axmet, Atajan, Japaq, Tursınbay, Genjebay hám Tırǵanbaylar onıń súyikli qosıqları hám dástanların atqaradı. Olar kórkem óner hám mádeniyat kolledjinde, muzıkalıq mekteplerde, Ájiniyaz atındaǵı NMPI de úyreniledi. Súyew baqsınıń izbasarlarınan ataqlı qaraqalpaq baqsısı, Ózbekistan Respublikası xalıq artisti Japaq Shamuratov ayırıqsha orın iyeleydi.

II BAP

OQÍWSHÍLARDÍ KLASTAN TÍS JUMÍSLARDA QARAQALPAQ XALÍQ ATQARÍWSHÍLÍQ Ó'NERI TIYKARÍNDA TÁRBIYALAW

Oqıwshılardı qaraqalpaq xalıq atqarıwshılıq óneri-dástanlar tiykarında tárbiyalaw

Bay estetikalıq kózqarasqa iye bolǵan, milliy hám ulıwma insaniylıq qádiriyatlar tiykarında watan súyiwshilik hám estetikalıq jaqtan tárbiyalanǵan, hár tárepleme rawajlanǵan ádep-ikramlıq pazıyetlerge iye shaxstı qalıplestiriw mudamı aktual bolıp, bular eń aldı menen ózine haqıyqıy xalıq danalıǵın boyına sińirgen, xalıq awızeki dóretiwshiliginiń shıǵarmaları, xalıq pedagogikalıq principleri — bul qaraqalpaq eposı — úlı hám ataqlı baqsılardıń atqarıwındaǵı dástanlar esaplanıp, ózleriniń joqarı ádep-ikramlıq dárejesi hám tereń estetikalıq kúsh-qúdireti menen ajralıp turǵan.

Tárbiya mashqalasın, atap aytqanda, ulıwma bilim beriw mekteplerinde sheshimin tabıw zárúrliligi talap etedi, qaraqalpaq xalıq atqarıwshılıq ónerin tek muzıka sabaqlarında ǵana emes, al klastan tıs jumıslarda da paydalanıw, bunda tariyxtı, teoriyanı, baqsılardıń mekteplerin hám dóretiwshiliklerin oqıwshılardı usı atqarıwshılıqqa tarta otırıp birgelikte úyreniw. Jarqın hám umıtlılas milliy-dástúriy dástan materialların pedagogikalıq sistemada, progressiv texnologiyada, nátiyjeli shólkemlestiriw-pedagogikalıq formalarda, utımlı, sonıń ishinde avtorlıq metodlarda, pedagogikalıq tásirli quralarda, tálimdegi jańa demokratiyalıq, gumanistik, gumanitar, shaxsqa baǵdarlanǵan, intellektual hám jeke dóretiwshilik, kommunikativ-áǵartıwshılıq, sociallıq-iskerlik baǵdarların esapqa alǵan halda metodikalıq jańalıqlarda, dástanlardıń qaharmanlıq-patriotlıq obrazlarında ayırıqsha itibar qaratqan halda, olardıń kórkemlik-estetikalıq ózgesheliklerine, sheber ustalardıń atqarıwshılıq ónerlerine paydalanıw tiyis.

Ayırıqsha itibar beriledi: ulıwma milliy ózligin ańlawdıń usı hám xalıq kórkem ónerine degen oqıwshılardıń belsendiligin arttırıw, oqıwshılardıń hár tárepleme rawajlanıwın támiyinlewshi joqarı ádep-ikramlıq túsınıkların, kóz aldına keltiriwlerin hám tuyǵıların, estetikalıq pazıyetlerin hám uqıpların qalıplestiriw zárúrliligi.

Oqıwshılardı qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılardıń dástanlar tiykarında tárbiyalawdıń konkret pedagogikalıq koncepciya-

sında tómendegi principial poziciyalardı ajıratıp kórsetemiz:

— baqsılar dástanlarının didaktikalıq imkaniyatlarınan keńnen paydalanıw;

— baqsılar dástanlarının milliy mazmunın, milliy ruwxın, olardıń ruwxıy ádep-ikramlıq kúsh-qúdiretinen barınsha paydalanıw;

— uǵıp úyreniw: keń tariyxıy-teoriyalıq negizde dástanlardıń saǵasın; ańızǵa aylanǵan hám ataqlı jıraw-baqsılardıń dóretwishiligin; atqarıwshılıq mekteplerin, ustazlıq hám shákirtlik jolların; qaraqalpaq xalqınıń dástanlıq dástúrleri zamanagóy hám jáhán mádeniyatında qanday orındı iyelewı máselesi, olardıń milliy ulıwma insanıylıq qádiriyatların;

— dástanlardı, baqsılardıń atqarıw ónerin oqıwshılardı tárbiyalawdıń, ásirese estetikalıq jaqtan, ádep-ikramlıq, watan súyiwshilik pazıyetlerine tálimniń házirgi basqışında tárbiyalawdıń utımlı ruwxıy-aǵartıwshılıq quralı sıpatında anıqlaw.

Ájayıp milliy miyras — qaraqalpaq dástanların oqıwshılardı tárbiyalaw maqsetinde tereńnen úyreniw úlken social-pedagogikalıq áhmiyetke iye, milliy tálimniń milliy qádiriyatlardı tiykarlangan, milliy hám tariyxıy ózin ańlaw ruwxında tárbiyalawdaǵı maqsetlerin ámelge asırıwdı támiyinleydi. Muzıka boyınsha modifikacijalangan oqıw original hám klastan tıs baǵdarlamalar, epikalıq shıǵarmalar — dástanlardı úyreniw, xalıq pedagogikasına tiykarlanıp dúzilgen sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları, xrestomatiyalar, kórsetpeler zárúr, olar qaraqalpaq xalıq baqsılarınıń atqarıwshılıq ónerin (tariyxıy-teoriyalıq, uǵınıw-dóretiwshilik-atqarıwshılıq, analitikalıq-kórkem-estetikalıq hám jeke-dóretiwshilik, oqıwshı-atqarıwshılıq tiykarda) úyreniwdi qamtıp alǵan bolıwı tiyis. Sebebi, ádep-ikramlıq hám estetikalıq tárbiyalaw boyınsha izertlewdiń dıqqat orayında olardıń mańızın qarap shıǵıw konceptual áhmiyetli boladı.

Ádep-ikramlıq tárbiya — ulıwma tárbiyanıń bir bólegi: ádep-ikramlıq talapların normalar, principler, ideyalar, túsinipler, bahalar kórinisinde islep shıǵıw, olardı sanaǵa sińdiriw — zárúrli hám ózin kórsetetuǵın, sonday-aq, socallıq ámeliyatta jetilisip baratuǵın tiyisli isenimlerdi, ádep-ikramlıq tuyǵılardı, ádetlerdi, talaplardı, shaxstıń turaqlı ádep-ikramlıq sıpatların qalıplestiriw. Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin paydalanıw barısında biziń izertlewimizde watandı súyiwshiliktey ádep-ikramlıq tuyǵısın (Watandı, óz xalqın súyiwshilik, milliy qádiriyatlar, mádeniy-tariyxıy miyraslar menen orınlı maqtanıw) tárbiyalawdı dıqqatımızdıń orayına qoyıw qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanlarınıń joqarı ádep-ikramlıq mazmunına iye bolıwı tiykarında tabıslı sheshimi tabıladı.

Estetikalıq tárbıya — ulıwma tárbıyanıń bir bólimi, bolmısqa belgili bir estetikalıq qatnastı qalıplestiriw: qádiriyat-estetikalıq baǵdarlardı, estetikalıq qabıllawǵa bolǵan uqıptı, tolqınlanıwdı islep shıǵıw, estetikalıq talǵamdı, idealdı, gózzallıq nızamları boyınsha dóre-tiwshilikke uqıplılıqtı, estetikalıq qádiriyatlardı (kórkem ónerde, miynette, turmısta, ádetlerde hám minez-qulıqta) jaratıwdı qalıplestiriw ádep-ikramlıq penen úylestiriledi. Kórkem óner, ásirese xalıqlıq, maqsetli estetikalıq tásir kórsetiwde áhmiyetli faktor bolıp esaplanıp, onda ómirdiń estetikalıq qádiriyatları ayqın berilgen boladı. Máselen, qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri insan shaxsın haqıyqıy insanıylıq, estetikalıq qádiriyatlar ruwxında qalıplestiriwge qaratılǵan bolıp, ol hár tárepleme jetik rawajlangan shaxstı qalıplestiriw quralı bolıp tabıladı.

Oqıwshılardı qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanları tiykarında tárbıyalawdıń kórsetkishleri.

Aytıp ótilgen kórsetkishlerdi islep shıǵıw ushın eń aldǵı menen, tómendegi akcentler tiykar bolıp tabıladı:

I. Mámleketlik tálim siyaseti rejesinde, sonıń ishinde, kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasında:

— shaxstıń mártebesi, onı oqıw procesinde tárbıyalaw; ulıwma tárbıya, eń aldǵı menen milliy hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlar tiykarında;

— tálim alıwshılardı xalqıń mädeniy-tariyxıy dástúrleri tiykarında ádep-ikramlıq (atap aytqanda, watan súyiwshilik) hám ruwxıy-estetikalıq tárbıyasına itibardı kúsheytiw;

— ósip kiyatırǵan áwladtıń biliw, intellektual-dóre-tiwshilik, dóre-tiwshilik-jaratıwshılıq, aǵartıwshılıq, social-kommunikativ iskerliklerin jedellestiriw.

II. Óspirimlik dáwirinde oqıwshılardıń jas ózgeshelikleri hám uqıpları, olarǵa jeke qatnasta bolıw.

III. Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneriniń epikalıq dástúrlerin, onıń tárbıyalıq potencialın — ádep-ikramlıq (dástanlardıń ideyalıq-mazmunlıq tiykarında, qaharmanlıq-patriotlıq obrazlarda), estetikalıq (dástanlardıń kórkem-estetikalıq ózgesheliklerinde — tekstli (qabıllaw-analiz-bahalaw arqalı), atqarıwshılıq (atqarıwshılıq ónerin meńgeriw barısında) izertlewdegi tariyxıy-teoriyalıq tásil.

IV. Oqıwshılardı ádep-ikramlıq (watan súyiwshilik) hám estetikalıq tárbıyalawdıń pedagogikası, olardıń mańızı.

Oqıwshılardı qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanları tiykarında ádep-ikramlıq, watan súyiwshilik hám estetikalıq tárbıyalawdıń kórsetkishleri.

I. Oqıwshılardıń qızıǵıwı hám tilegi:

1. Dástanlardı úyreniw
2. Baqsılardıń dástanların tırlaw
3. Uqıbına qarata dástanshılıq ónerin meńgeriw

II. Dástanlar haqqında bilim hám elesletiwler:

1. Dástanlardıń saǵaları, tariyxı
2. Olardıń atqarıwshılıǵının teoriyalıq tiykarları
3. Ańızǵa aylanǵan ullı dástan atqarıwshıları — baqsılar
4. Baqsılardıń atqarıwshılıq óneri

III. Dástanlardı, sonnan baqsılardıń atqarıwında qabıllaw hám pikirlew:

1. Ideyalıq mazmunı hám syujeti
2. Kórkem-estetikalıq qurallar, ózgeshelikleri
3. Ádep-ikramlıq mazmunı — watan súyiwshilik motivler
4. Muzikalıq tiykarı, onıń namaları baqsı dástanlarınıń estetikalıq ózgesheliklerin hám ádep-ikramlıq, watan súyiwshilik mazmunın ashıp beriwdiń quralı sıpatında.

IV. Dóretiwshilik:

1. Tariyx, teoriya, estetika hám watan súyiwshilik motivleri boyınsha dástanlardaǵı, baqsılardıń dóretiwshiligindegi intellektual-dóretiwshilik jumslar.

2. Qaharmanlıq, watan súyiwshilik mazmunǵa iye bolǵan dástanlardı texnikalıq-estetikalıq hám kórkem dárejede (uqıbına qarata) atqarıwshılıǵına erisiw.

V. Dóretiwshilik qánigelesiw. Mekteptegi hár qıylı ilajlarda atqarıp:

1. Aǵartıwshılıq sıpattaǵı — dástanlar haqqında (bayanatlar)
2. Hár qıylı ilajlarda (tema boyınsha):
 - a) Klaslarda biliw-shınıǵıw gúrrińleri, viktorinalar, oınlar
 - b) jumslardıń konkursları
 - s) erteliklerde hám keshki ilajlarda (dástanlardıń syujetleri boyınsha inscenirovkalar, «jas baqsılar» atqarıwshılıǵı hám basqalar,

VI. Óz betinshe bilim hám ózin tárbiyalaw:

1. Dástanlıq bilimlerin bayıtaw
2. Jetilisiw
 - a) ádep-ikramlıq
 - b) estetikalıq
3. Ózin bahalaw

Oqıwshılardı qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanları tiykarında tárbiyalawdıń mazmunı.

aldın ala, muzıka, muzıka mádeniyatı sabaqlarında, klastan tıs jumıslarda.

Oqıtıw procesinde (muzıka sabaqlarında). Oqıwshılar baslawish klaslarda-aq muzıkanı tıńlaydı, qosıqlardı aytadı, ritmdı úyrenedi. Muzıkaǵa degen emocionallıq dıqqatı qalıplesedi. Balalar lad, nama, tembr, garmoniya ne ekenligin bileđi, olarda muzıkalıq esitiw qábileti hám ritm, qabıllaw hám bahalaw sezimleri rawajlanadı. Bunnan keyin oqıwshılar dástanlar menen tanıtırıladı.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem óneri oqıwshılardıǵa xalıq dóretiwshiliginiń ullı bir óneri sıpatında jetkeriledi, bunda sheber baqsılardıń atqarıwshılıq óneri ayrıqsha ajratıp kórsetiledi.

Oqıwshılar dástanlardıń qaharmanları bolǵan Tumaris, Gúlayım, Alpamıs, Edige, Qoblan, Sháryar, Ayparsha, Maspatsha (shın berilgen qızlar); óz Watanı azatlıǵı ushın gúresiwdi — Ziliyxa, Yusup, Ğárip, Shahsánem, Sayatxan, Hamra, Húrlıxa, Zuhra, Tayırlar menen ushırasadı, bul olardıǵa gózzallıqtı seziniw rawajlandırshı romantikalıq naturadan túsiniكلي.

Oqıwshılar syujetlerin, obrazlılıǵın, olardıń muzıkasın bilgen halda dástanlar menen tanıtırıladı. Qabıllaw, eslep qalıw uqıpların iyeleydi. Dáslep ertek-fantastikalıq syujetler, keyin ala turmıshlıq, lirikalıq, qaharmanlıq syujetler beriledi. Olar fantastikalıq syujetlerdi real waqıyalar sıpatında qabıllaydı, olar ushın obrazlılıq tán boladı, namaları qabıllanadı (aytılatuǵın, hátteki quramalıları). Dástan óneriniń tómendegi aspektleri (ókinishlisi waqıt reglamenti menen hám sonıń ushın da ústirtin) úyreniledi: dástanlardı oqıw, olardı atqarıw; ideyalıq mańız, syujeti, mazmunı (teksttiń), kompoziciyası, dástanlardıń qaharmanlıq-epikalıq, watan súyiwsilik hám basqa obrazların súwretlewdegi kórkem-estetikalıq ózgeshelikleri; dástanlardıń milliy koloritiniń ózgesheligi, sonıń ishinde, muzıkalıq-atqarıwshılıq; dástanlardı atqarıwdıń sheberlikleri; milliy ásbaplar, olardıń ózgeshelikleri; ullı baqsılardıń atları; tekst hám muzıkanı analizlew, óz betinshe juwmaqlar jasaw uqıbı. Xalıq mádeniyatına, dástanlardıǵa, olardı atqarıwshılardıǵa degen oqıwshılardıń qızıǵıwı turaqlı túrde jedellesip baradı. Qaraqalpaq xalqınıń bul óneri salasındaǵı bilimniń motivaciyasına zárúrlilik kúsheýedi («Biziń xalqımızdıń ullı miyrası — baqsılardıń atqarıwshılıq óneri haqqında bilim bizge ne beredi?» degen sorawlardı qoyıw hám juwap alıw menen). Dástanlardı úyreniwge degen analitikalıq tásil kem-kemnen kúsheyip baradı. Dástanlardıń syujetleri hám waqıyalarına, qaharmanlıq, liro-epikalıq obrazlarına, olardıń joqarı insanıylıq paızıletlerine degen qızıǵıwshılıqları jedellesedi. Oqıwshılar kórkem-estetikalıq polotnonı, milliy-tariyxıy waqıyalar hám qaharmanlıq-patriotlıq obrazlardı ózleriniń boylarına sındırıp

alıwǵa, pútkil shıǵarmanı maǵana kompoziciyalıq oy eleginen ótkeriwge, teksttiń estetikasına, jırlawdıń muzikalıq intonaciyasınıń strukturasına, onıń mańızına, olardıń birligine eniwge háreket etedi. Sabaqtıń waqtında alǵan bilimleri, ókinishlisi, onshellı tereń bolmaydı, klastan tıs sabaqlarǵa ótkeriledi. Oqıwshılar klasta ózlestirgenleri menen sheklenip qalmaydı, al klastan tıs sabaqlarda jedellestirilip, olarda usı xalıq dóretiwshiliginiń eń súyikli obrazları jáne de tereńnen úyreniledi, qızıqlı tapsırmalar orınlanıp, ózlerin dóretiwshilik jaqtan (qızıǵıwı hám uqıbı boyınsha) hár tárepleme kórsete aladı.

Oqıwshılar klastan tıs jumısqa jáne de ritmika boyınsha belgili bir tájiriybeni, xalıq namalarınıń hár qıylı koloritlerindeki jarqın gammalardı hám tonallıqtı alıp kirip, olarda qaharmanlardıń ish-háreketleri súwretlenedi, tábiyattıń kartinaları olardı oy eleginen ótkeriw menen ayıladı;

Muzikalıq ásbaplar: qobız, duwtar, girjek, balaman hám basqalardıń hawaz tembrleri haqqında olardı koloritke tartıw menen tallay alıw uqıbı;

Tómendegishe pikir júritiw uqıbı: hawazǵa bay ekenliginde, muzikalıq ritmikasındaǵı ózgesheiliklerde xalıq namalarındaǵı milliy ózgeshelikler; mashqalanı, waqtıń ruwxın túsiniwindegi atqarıwshınıń ideyasınıń tereńligi; eń baslısı dástanlarda joqarı mazmundarlıq hám haqıyqıy ideyanıń bar ekenligi; olarda úlken emocionallıq kúsh. Bular ullı watan súyiwshilik tuyǵıların qozdıradı; túri, stili, hawaz — sheberliktiń komponentleri bolıp, baqsılardıń dóretiwshiliginde ayırıqsha áhmiyetke iye boladı.

Solay etip, oqıw procesinde dástanlardı, atqarıwshılıq ónerin elementar túrde úyreniw ámelge asırıladı. Oqıwshılar eń jaqsı insanıylıq ózin kórsetiwler — tuwılǵan jeri, Watanı, óz xalqı, shańaraǵı ushın qaharmanlıq sawashlarǵa tartılardı, internacionalizm, qáwenderlik, muhabbat, doslıqtıń ne ekenligin túsinedi; dástanlardıń tiykarǵı mazmunına sińdirilgen turmıstı, dástúrlerdi unamlı qaharmanlardıń obrazları arqalı úyrenedi; namanı túsiniw tıńlawǵa, onıń milliy ózgesheligi haqqında oy-pikirlewge úyrenedi; baqsılardıń atqarıw ónerin qabıllawǵa úyretiledi; dástanlardıń úlken emocionallıq kúshke, úlken ádep-ikramlıq qúdiretke, tereńligin dástanlardıń estetikalıq aspekti sıpatında klastan tıs sabaqlarda bilip aladı.

Klastan tıs jumısta.

Avtor tárepinen islep shıǵılǵan klastan tıs sabaqlardıń baǵdarlaması («Dástanlardıń bilimdanı») maqseti: oqıw materialnıń tereń úyreniw — qaraqalpaq xalıq dástanları salasında oqıwshılardıń aytarlıqtay keń túrdegi epikalıq bilimlerdi iyelewı: tariyxı, teoriyası, tematikası,

mazmunı, muzıkalıq súyemellewin, qabıllawın, atqarılıwın, bunda kórkem-estetikalıq ózgesheliklerin hám ádep-ikramlıq, sonnan watan súyiwsılık mazmunın, balalardıń adekvat iskerlik-intellektual-dóretiwshilik, kórkem-dóretiwshilik, aǵartıwshılıq, óz betinshe bilim alıw, social-kommunikativ iskerlikleriniń nátiyjeleri esapqa alınadı.

Dógererek baǵdarlamasın islep shıǵıwdıń tiykarları:

zamanagóy tálimdegi jańa baǵdarlar:

qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri boyınsha avtordıń materialı, onıń xalıq atqarıwshılıǵındaǵı epikalıq dástúrleri, baqsılardıń óneri, onıń tárbiyalıq bahalılıǵın anıqlaw;

didaktikalıq principler;

oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin, qaraqalpaq xalıq ónerine degen qızıǵıwın (jeke islesiw menen) esapqa alıw;

baǵdarlamalıq-muzikalıq materialdıń oqıw materialn tereflestiriwshi klastan tıs material menen óz ara baylanısı;

klastan tıs jumıstıń oqıwshılardı estetikalıq hám ádep-ikramlıq, watan súyiwsılıkke tárbiyalawdaǵı artıqmashılıǵı;

oqıtıwshı tárepinen dástanlardı úyreniwdiń mazmunına, sistemasına, texnologiyasına hám metodikasına dóretiwshilik-innovaciyalıq tásil di qollanıwı.

Klastan tıs sabaqlardıń baǵdarlamasına kiritilgen temalar: «Qaraqalpaq dástanları milliy hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlar sıpatında», «Qaraqalpaq dástanlarınıń tariyxıy-teoriyalıq negizleri», «Qaraqalpaq dástanlarınıń ańızǵa aylanǵan hám ullı atqarıwshıları», «Qaraqalpaq dástanların atqarıwshılar-baqsılardıń muzikalıq ásbapları», «Qaraqalpaq dástanlarında, olardıń atqarıwshılıǵındaǵı gózzallıqlar», «Qaraqalpaq dástanlarındaǵı watan súyiwsılık motivleri», «Qaraqalpaq dástanları, olardıń atqarıwshılıǵı. Baqsılardıń dóretiwshiligi», «Baqsı dástanaların qabıllaw, olardıń atqarıwshılıǵı», «Qaraqalpaq dástanları házirgi qaraqalpaq mádeniyatında», «Házirgi zaman baqsılarınıń dóretiwshiligi», «Qaraqalpaq dástanları tek ǵana ullı milliy miyras ǵana emes, al jáhán mádeniyatındaǵı áhmiyetli hádiyse», «Dástan bilimdanları»nıń jumısları (oqıwshılardıń shıǵarmaları, bayanatları, referatları hám basqa jumısları, olardı talqılaw hám bahalaw), «Dástanlardı atqarıwshılıq sabaqları», «Jas baqsılardıń atqarıwshılıq sabaqları», «Juwmaqlawshı kórsetkishleri (eń jaqsı intellektual-dóretiwshilik jumısları, «Jas baqsılar» kórsetpeli atqarıwları)».

Klastan tıs tálim-tárbiya.

Onıń tiykarǵı maqseti: qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq miyrası-dástanlar menen estetikalıq hám watan súyiwsılık kontekstlerinde

oqıwshılardı tanıstırıw; qalıplestiriw: baqsılardıń ónerleri haqqında kórkem-estetikalıq kóz aldına keltiriwlerdi; watan súyiwshilik tuyǵıların; stabillestiriw hám keńeytiw — muzika mádeniyatı boyınsha sabaqlardıń mazmunın tereńlestiriw. Klastan tıs jumıstıń ózine tánligin hám ózgeshelikleriniń imkaniyatların barınsha paydalanıw.

Klastan tıs jumıstıń tómendegi imkaniyatları paydalanıladı: muzika mádeniyatı boyınsha baǵdarlamalıq materialdı tereńnen úyreniw; waqıt boyınsha onshelli sheklenbegen sáwbetlesiwler, oqıwshılar menen gúrrińlesiwler; talas-tartıslardıń, óz pikirin jaqlawdıń bolıwıń múmkin ekenligi; arnawlı terminler hám túsiniqlerdiń aytarlıqtay tiykarlangan kommentariyleri; belgili bir kórgizbeliliklerdi qarap ótiw hám túsindirip beriw; oqıwshılardıń shaxsına, olardıń qızıǵıwına, uqıpları hám talaplarına úlken itibar qaratıw; keri baylanıstı imkanı barınsha paydalanıw; oqıwshılardı jırlawdıń tiri bulaǵına ástelik penen qatnastırıw; oqıwshılardıń qaraqalpaq xalqıń atqarıwshılıq ónerine (baqsılardıń jeke dóretiushiligine) qızıǵıwshılıǵın qanaatlandırıw; materiallıq bazanı, texnikalıq qurallardı, kórgizbeli qurallardı keńirek qollanıw; muzikalıq-ámeliy aspektke aytarlıqtay keń itibar beriwdiń múmkin ekenligi; «jas baqsılar»dıń atqarıwshılıq nomerlerin tayarlap, olardı ulıwma mektep ilajlarına kiritiw (tematikalıq keshelerde qatnasıw, ruwxıy-aǵartıwshılıq missiyalarında, sonıń ishinde, dástanlardan fragmentlerdi paydalanıw); «dástanlardıń bilimdanları»nıń óz betinshe bilim alıwın hám ózin tárbiyalawın ulıwma hám jeke qadaǵalawdıń múmkin ekenligi; innovaciyalıqtı izlestiriwdiń texnologiyaların, formaların, metodların, tásillerin hám quralların dóretiushilik penen paydalanıw. Dógerекке barlıq qálewshiler qabıllanıp, olarǵa xalıq dóretiushiliginiń usı túriniń tariyxınıń, teoriyası hám ámeliyatınıń geypara máselelerin úyreniw usınıs etiledi. Bunnan keyin xalıq saz ásbabında qosıq aytıwǵa hám oynawǵa uqıplı bolǵanları ajıratıp alınadı — baqsılardıń dástúrlerine sáykes halda jeke islesiw ushın. Bunday oqıwshılardı tańlap alıwda tómendegi talaplardı esapqa alıw menen ámelge asırıladı: dástanlarǵa qızıǵıwı hám olarǵa ónerde erisiwge degen tilegi, miynet súygishlikke uqıbı, turaqlılıq, improvizatorlıq, dóretiushilik fantaziya, muzikalıq uqıbı, hawazı, olardı iyelep alǵanlıǵı, yadı, sırtqı kelbeti, atristizm, batıllıǵı, ádepikramlıq sıpatları. Oqıwshılardıń onısı da, bunısı da dástanlardı úyreniwlerin dawam etedi. Birinshileri — intellektual-dóretiushilik penen, ekinshileri — kórkem-atqarıwshılıq nátiyjeleri menen (joldasları ushın atqarıwshılıqta úlgi bolıp). Hámmesi dástanlardıń tilin, usı shıǵarmalardı durıs qabıllawǵa, teksttiń estetikasını, qaharmanlardıń obrazların uǵıp alıwǵa, tereń watan súyiwshilikke úyretiledi, bul

joqarı kórkemlilikke iye sózdıń birligi, onıń atqarılıwı hám xalıq muzikasına tereńnen boyalǵanlıǵı, dástanlardıń qaharmanlıq-watan súyiwshilik mazmunǵa iye bolıwı menen ámelge asırıladı.

Dástanlar haqqında, sonnan baqsı jırawlardıń atqarıwındaǵı aytarlıqtay tereń bilimler klastan tıs sabaqlarda qanaatlandırıladı, olardıń ideyalıq mańızı hám kórkem-estetikalıq mazmunına boylap jetip barıw ámelge asırıladı. Oqıwshılar oqıtıwdıń subyektleri bolıp qaladı (hár túrli tapsırmalar menen birgelikte qosımsha ádebiyatlardı úyrenedi). Dıqqat dástanlardaǵı gózzallıqlarǵa kúshli qaratıladı (úyreniw-oy-pikirlew-analizlew). Oqıwshılar menen ótkeriletuǵın klastan tıs sabaqlarda baslanıwında qollanıladı, dástanlardıń tariyxı, olardıń teoriyalıq tiykarları, sonday-aq, qızıqlı-syujetli dástanlar: Muwsa sen yarı, Zarletpe, Ilme Sultan, Sıy perde, Jortıwlı, Tolqın, Shıń asqan, Iǵal, Ulli zıban, Sherbeyit úyreniledi. Bunnan keyin Alpamıs, Qoblan, Edige, Sháryar, Gúlayım, Gárip, Shaxsánem, Sayatxan, Nájep, Yusup, Axmet, Góruǵlı qosıqları hám ariyaları úyreniledi. Mine usılardan keyin ǵana baqsılardıń dástanları belgili bir maqsetli baǵdarda úyreniledi (dástanlardıń ideyalıq-maǵanalıq, ádep-ikramlıq, qaharmanlıq, watan súyiwshilik mazmunların muzikalıq súyemellew — xalıq ásbabında atqarıw menen iyelew). Dıqqat dástanlardıń kórkemlik-estetikalıq baylıǵına, atqarıwshılıq óneriniń analizine qaratıladı, bunda oqıwshılardıń olarǵa degen qızıǵıwlarınń jedellesiwine erisiledi. Dástanlardıń mazmunı, ideyalıq baǵdarı túsindiriledi, atqarıw metodları, tekste jańlaytuǵın nama málimlenedi, qızıqlı tariyxlar hám waqıyalar beriledi, oqıwshılarda qızıǵıwshılıq payda boladı, usı ónerdi úyreniwge jáne de tereńirek úyreniwge (óz betinshe) degen talaptı kúsheytedi. Dóretiwshilik, belgili bir ózin kórsetiw hám socializaciyalaw talabı qalıplesedi hám rawajlanadı.

Solay etip, klastan tıs sabaqlarda avtorlıq mazmun kontekstinde qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri tiykarında oqıwshılardı ádep-ikramlıq, watan súyiwshilik hám estetikalıq tárbiyalaw aytarlıqtay tolıq túrde ámelge asadı, bul klastan tıs jumıstıń keń imkaniyatqa iye ekenligi, onıń ózine tánligi hám ózgesheligi menen támiyinlenedi.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılardıń dástanları tiykarında oqıwshılardı tárbiyalawdıń principleri:

oqıwshılardıń jas hám jeke ózgesheliklerin esapqa alıw; shaxsqa baǵdarlanǵan pedagogıkanı qollanıw;

watan súyiwshilik hám estetikalıq tárbiyanıń basımılıǵı;

qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri tiykarında oqıwshılardı tárbiyalawdaǵı demokratiyalıq, gumanistiklik, gumanitarlıq, belsendi-

biliw, intellektual-dóretiwshilik, kórkem-dóretiwshilik hám atqarıwshılıq, aǵartıwshılıq, óz betinshe bilim, social-kommunikativlik baǵdarlanganlıq;

mashqala sheshimin tabıwda innovaciyalıq izleniw hám tásil principi;

oqıw sabaqlarınıń mazmunın tiyisli halda jetilistiriw, dástanlardı úyreniw boyınsha baǵdarlamalardı oqıwshılardı tárbıyalawdaǵı (watan súyiwshilik, estetikalıq) zamanagóy talaplarǵa sáykes islep shıǵıw; oqıwshılardı watan súyiwshilik hám estetikalıq tárbıyalawda shaxstıń áhmiyetli komponentleriniń qalıplesiwin támiyinlewshi ideyalarǵa artıqmashılıq beriw;

dástanlardáǵı milliylik hám ulıwma insanılıqtıń tárbıyalıq faktor sıpatındaǵı didaktikalıq funkciyası;

Áhmiyetli didaktikalıq principler tómendegiler boldı: dástúrlilik-didaktikalıq; muzıka boyınsha klass sabaqlarınıń hám dástanlardı úyreniw boyınsha klastan tıs jumıslardıń mazmunlarınıń óz ara baylanıslılıǵı; mäseleniń sheshimin tabıwdaǵı sistemalı izbe-izlik, logikalıq-pedagogikalıq hám innovaciyalıq tásil.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanları tiykarında oqıwshılardı tárbıyalawdıń shártleri:

— oqıwshılardı dástanlardı úyreniwge emocional-motivaciyalıq niyetin oyatıw;

— epikalıq shıǵarmalardı tańlaw arqalı dástanlardıń mazmunınıń oqıw-tárbıya wazıypalarına juwap beriwi-oqıwshılardıń rawajlanıwın hám tárbıyalanıwın támiyinlewge erisiw;

— balalardıń dástanlarǵa degen tilegi, qızıǵıwı (olar quwanış tuyǵısınıń unamlı emociyaların qózdırıwı);

— oqıwshılar shaxsına itibar (onıń shaxsına hár tárepleme, ásirese, estetikalıq hám watan súyiwshilik tásir kórsetiw ushın sharayatlar jaratıw);

— oqıwshılardı belgili bir informaciylar menen bayıtıw (dástanlar haqqında), biliw, kórkemlik, muzıkalıq, aqırında estetikalıq oy-órisin keńeytiw;

— oqıwshılardıń shaxsınıń tek ǵana intellektual ǵana emes, al dóretiwshilik sferasınıń da (oy-pikirin, dóretiwshilik qatnasıwın) jedellestiriw;

— dástanlardıń kórkem-estetikalıq ózgeshelikleri, olardıń atqarıw estetikası, olardıń milliylik penen suwǵarılǵan tereń watan súyiwshilik mazmunı tiykarında gózzallıq, watan súyiwshilik tuyǵıların qalıplelestiriw; keri baylanıstı támiyinlew.

Klass jumısındaǵıday, klastan tıs jumısta da keri baylanıs oǵada áhmiyetli esaplanadı. Sebebi, klastan tıs sabaqlarda eposlardı, epikalıq

namalardı úyreniw barısında oqıtıwshı hám oqıwshılar arasında kerı baylanıs ornatıladı. Oqıtıwshı oqıwshılardıń sabaqtıń temasın ózlestiriw procesin baqlap baradı, bilim alıwǵa tiyisli dúzetiwlerdi kiritedi, al bul ulıwma sabaqtıń nátiyjeliligin arttıradı. Eger oqıtıwshı dástanlardıń mazmunın, milliy koloritke iye onıń qosıq ritmin oqıwshılar qanday dárejede ózlestirip alıwı mımkin ekenligi haqqında informaciyaǵa iye bolsa, onda ol oqıw procesin tabıslı basqara aladı, onıń mazmunı hám procestıń ózine tiyisli dúzetiwlerdi kiriti aladı. Belgili bolǵanınday, oqıw iskerliginiń eń áhmiyetli kórsetkishi — bul oqıwshılar tárepinen materialdı ózlestiriwi háqqındaǵı kórsetkishlerdiń nátiyjesi bolıp, sonıń ushın da oqıtıwshı hám oqıwshı arasındaǵı kerı baylanıs ayırıqsha áhmiyetke iye boladı. Bunnan basqa, hár bir oqıwshıǵa oqıw procesinde jeke qatnasta bolıw bul procesti korrektirovkalaw imkaniyatın beredi: oqıwshı tárepinen materialdıń ózlestiriliwiniń dárejesi onıń jeke sıpatları hám pazyletlerinen kelip shıǵatuǵınıń esten shıǵarmaw kerek, al bul oqıwshılardıǵa óz betinshe tapsırmalar berilgende álbette esapqa alınıwı tiyis. Oqıwshılardıń óz betinshe jumısın shólkemlestiriw menen bir qatarda olardı tereńnen úyretiw eń baslı wazıypalardan biri bolıp tabıladı. Bunda olardıǵa tańlaw hám qızıǵıwı boyınsha tapsırmalardı beriwdiń zárúrliligi, jeke járdem beriw hám olardıń materialdı ózlestirgenlik dárejesin qadaǵalaw zárúrliligi anıqlanadı. Oqıwshılar tárepinen rekonstruktiv, sonıń ishinde, hesh qanday oqıtıwshınıń járdemisiz tapsırmalardı orınlaw ushın maksimal sharayatlar klastan tıs sabaqlarda jaratıladı.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqсылar dástanları tiykarında oqıwshılardı tárbiyalawdıń sxeması, model hám sisteması.

Atap ótilgen konstrukciyalar tómendegi poziciyalar tiykarında islep shıǵıladı:

oqıwshılardı mámleketlik bilim beriw siyasatı boyınsha tárbiyalaw haqqındaǵı metodologiyalıq-pedagogikalıq rejeler;

ádep-ikramlıq, estetikalıq tárbiyanıń mańızı;

demokratiyalıq, gumanistlik hám gumanitar tiykardaǵı shaxsiy faktor;

qaraqalpaq xalqınıń awızeki xalıq dóretiushiligi epikalıq shıǵarmalar, dástanlardıń baqsılardıń real atqarıwındaǵı artıqmashılıǵı; dástanlardıń kórkem quralların qabıllaw-úyreniw-analizlew, atqarıwshılıq (olardıń estetikalıq hám watan súyiushilik potencialları kontekstinde);

sistemalı izbe-iz, basqıshlar boyınsha, baylanıslılıq, logikalıq-pedagogikalıq tásil; dástanlardı, olardıń atqarıwshılıq ónerin úyreniw boyınsha oqıw sabaqlarınıń klastan tıs jumıs penen baylanıslılıǵı;

dástanlardı, dástan ónerin jáne de tereńnen úyreniwde klastan tıs imkaniyatlardan, klastan tıs jumıstıń sharayatı, ózine tánligi hám ózgesheliklerinen hár tárepleme paydalanıw;

sistemanı tómendegi komponentlerine iye bolǵan bir pútin processual-pedagogikalıq birlik sıpatında seziniw: óz dialektikası, ulıwma hám qadaǵalaw-predmetlik texnologoyası, psixologiyalıq-pedagogikalıq, eń áweli pedagogikalıq, sonıń ishinde didaktikalıq principlerin, esapqa alǵan motivaciyalıq tássillerdiń kopmpleksi, tárbiya procesiniń nızamları, sonday-aq, sistemanı dúziwshi tiykarǵı birlikler-predmeti, maqset, wazıypalar, mazmunı, process, texnologiya, metodlar, qurallar, metodika, nátiyjeler.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanları tiykarında oqıwshılardı klastan tıs sabaqlarda tárbiyalawda paydalanıwdıń sxeması:

aldın ala:

oqıwshılardıń oqıw procesinde ózlestirgen bilim, uqıp hám kónlik-pelerin esapqa alıw:

oqıwshılardı klastan tıs sabaqlarda jedellestiriw:

qaraqalpaq dástanların tereńnen úyreniw, olardıń atqarıwshılıǵın oqıwshılardıń meńgerip alıwı boyınsha klastan tıs sabaqlar:

oqıwshılardıń ózlestirip alǵan bilimleri, uqıpları hám kónlikpelerin mektepte ótkeriletuǵın ilajlarda ámelge asırıwı.

Model.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanların oqıwshılardı klastan tıs watan súyiwshilikke hám estetikalıq tárbiyalawda qollanıw

aldın ala:

qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin qaharmanlıq-watan súyiwshilik mazmunınıń tariyxın, teoriyasın hám ámeliyatın jáne de tereńnen biliwde oqıwshılardıń qızıǵıwshılıqların jedellestiriw:

kórkem-estetikalıq kontekstte — shaxstıń rawajlanıw faktori sıpatında (olardıń tárbiyasınıń dárejesi haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlardı analizlew tiykarında).

Klastan tıs sabaqlarda:

— dástanlardı atqarıw óneri boyınsha oqıwshılardıń tariyxıy-teoriyalıq hám ámeliy bilimlerdi jáne de tereńirek iyelewin qanaatlandırıw; dástanlardıń joqarı kórkem-estetikalıq potencialın hám watan súyiwshilik mazmunın qabıllaw-uǵınıw-sáwlelendiriw,

— qaharmanlıq-epikalıq dástanlardıń atqarıw óneriniń sheberliklerin kórkem-estetikalıq dárejede (uqıbı boyınsha) ózlestiriw.

Mekteptegi is-ilajlarında, oqıwshılardıń aǵartıwshılıq is-ilajlarında, oqıwshılardıń kórkem háweskerlik hám basqa da máresimlerinde qatnasıwı.

Pedagogikalıq sistemanıń tiykargı komponentleri: motivaciyalıq, biliw-informaciyalıq hám tereńnen dástanlardı úyreniw, teoriyalıq-ámeliy, dóretiwshilik-iskerlik (dástanlardıń ádep-ikramlıq hám estetikalıq potencialın úyreniw boyınsha), oqıw hám dóretiwshilik-atqarıwshılıq, óz betinshe socializaciyalanıw, juwmaqlawshı.

**QARAQALPAQ XALQINÍN ATQARÍWSHÍLÍQ ÓNERI-BAQSÍLAR
DÁSTANLARÍN OQÍWSHÍLARDÍ ESTETIKALÍQ HÁM WATAN
SÚYIWSHILIKKE TÁRBIYALAWDA QOLLANÍWDÍN
SISTEMASÍ**

aldın ala
oqıw procesinde

I. Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri – dástanlar – ullı óner xalq dóretiwshiligi boyınsha bilimlerdiń zárúrlilik motivaciya estetikalıq hár tárepleme hám Watan súyiwshilik mazmunğa iye
II. Oqıwshılardıń bilimin esapqa alıw – qısqa informaciyalıq

Dástanlardıń tariyxı hám teoriyasi.	Ideyalıq pikir, syujetin hám mazmunın (dástanlar teksti)	qaharmanlıq epikalıq hám basqa obrazlardı súwretlewdegi hám de dástanlardıń kompoziciyası, kórkem estetikalıq ózgesheliklerin.	Dástanlardıń milliy koloritiniń, sonnan muzikalıq atqarıwshılıq ózgeshelikleri.	Dástanlardı atqarıwdıń sırları.	Milliy ásbaplar, olardıń ózgeshelikleri.	Ullı baqsılardıń dóretiwshiligi
-------------------------------------	--	--	---	---------------------------------	--	---------------------------------

Dástanlardaǵı gózzalıq hám watansúyishiligin klasstan tıs jumıslarda tereńnen úyreniwge baǵdarlaw menen
Klasstan tıs sabaqlarda
I. shaxslıq-etetikalıq tuyǵıları hám watansúyiwshilik elesletiwlerin rawajlandırıwda maqset qoyıw hám sabaqladıń perspektivasın ashıw Elesleriwerdi aktualizaciyalaw
II. Temalardı (ádep ikramlıq-etetikalıq kontekstte) úyreniw (tereńnen)

«Qaraqalpaq dástanlarınıń tariyxıy teoriyalıq tiykarları»	«Qaraqalpaq dástanlarınıń ańızǵa aylanǵan hám ullı atqarıwshıları»	«Qaraqalpaq dástanların atqarıwshılardıń muzıkalıq a'sbapları»	«Qaraqalpaq dástanlarında, olardıń atqarıwshılıǵındaǵı gózzalıqlar»	«Qaraqalpaq dástanlarında, watan súyiwshilik motivleri»	«Qaraqalpaq dástanları, olardıń atqarıwshılıǵı. Baqsılardıń dóretiwshiligi»	«Qaraqalpaq dástanları házirgi qaraqalpaq mádeniyatında», Házirgi zaman baqsılarınıń dóteriushiligi»	«Qaraqalpaq dástanları tek ǵana ullı milliy mirasǵana emes, al jáhán mádeniyatındaǵı áhmiyetli hádiyse»
---	--	--	---	---	---	--	---

Dástanlardıń estetika hám ádep-ikramlıq mazmunı boyınsha sáykes tapsırmalar menen
III. Teoriyalıq-ámeliy sabaqlar

1. baqsılar dástanların kórkem-estetikalıq qabıllaw Qabıllawdıń negizleri Qabıllawdıń ámeliyatı	Dástanlardı qabıllaw boyınsha jumıslar: Intellectual-dóretiwshilik estetikalıq hám ádep-ikramlıq berilgenlik; Kórkem-analitikalıq-shıǵarmashılıq hám basqa
---	--

2. Oqıwshılar tárepinen ádep-ikramlıq hám estetikalıq sıpattaǵı tómendegi tapsırma túrlerin, jumıs hám shınıǵıwları orınlaw

Izlestiriw-izertlew - dástanlardı atqarıw teoriyası hám ónerinde	Tariyxıy-biografiyalıq - ańızǵa aylanǵan hám ullı baqsılardıń ómiri haqqında	Analitikalıq dástanlardıń kórkem-estetikalıq ózgesheliklerin, olardıń watan súyiwshilik motivlerin	Aǵratıwshılıq boyınsha	Ádep-ikramlıq-estetikalıq dárejede atqarıwshılıq ónerin sınnan ótkeriw (oqıwshılardı tańap alıw); atqarıwshılıq sabaqları (oqıwshınıń bassılıǵında baqsılardıń ónerin úyreniw)
--	--	--	------------------------	--

Oqıwshılardıǵa jeke múnásibette bolıw, olardı óz socializaciyalanıwına baǵdarlaw menen
--

IV. Mektep is-ilajları.
Qatnasıw.

Aǵartıwshılıq ilajlarda (bayanatlar, lekciyalar, klass saatlarında).	Ertelikler hám keshki ilajlar Dástanlardıń motivleri boyınsha Dástanlardı atqarıw boyınsha	Konkurslarda Jazba jumıslarda Dástanlardıń jas atqarıwshılarında
--	--	--

Marapatlawdıń hár túrli usılları menen, ayrıqsha oqıwshılardıń óz betinshe bilimi hám ózin tárbiyalawı.
Juwmawqlawshı sáwbet, oqıwshılar menen, qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanların úyreniw hám qollanıw boyınsha, olardıń usı procestiń qatnasıwshılarınıń shaxsın estetikalıq hám watan súyiwshilik tuyǵısın bayıtıwdaǵı roli boyınsha.

Sistema oqıwshılardıń ádep-ikramlıq hám estetikalıq sanasına tásir kórsetiwdi shárt etip qoyadı: oqıwshılardıń qádiriyatlar, ádep-ikramlıq, estetikalıq baǵdarǵa iye bolıwı, tárbiyalanıwshılarda joqarı

ádep-ikramlıq tuyǵıların, túsınıklar hám elesletiwlerdın, watan súyiwshilik, estetikalıq sıpatlardın, emocional-estetikalıq mádeniyattın, estetikalıq qabıllaw-uǵınıw-sáwleleniw (dóretiwshilikke), dóretiwshilik ózin-ózi socializaciyalawdın qalıplesiwi.

Solay etip, qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin oqıwshılardı tárbıyalawda qollanıwdıǵı pedagogikalıq tiykarlardın bazalıq elementleri tómendegiler esaplanadı: mashqalanıń sheshimin tabıwdın conceptual-pedagogikalıq tásili, izertlenip atırǵan tárbıyanıń kórsetkishlik baǵdarları, avtorlıq baǵdarlama boyınsha klastan tıs sabaqlardıń (sabaqtıń mazmunı menen óz ara baylanısqa halda) mazmunı, principler (dástúrlik-didaktikalıq, konkret-predmetlik), pedagogikalıq sistema, onıń strukturalıq-logikalıq hám pedagogikalıq tiykarlanǵanlıǵı, konkret maqsetli baǵdarlanǵanlıǵı.

Texnologiyalar, formalar sistemaları, metodlar, metodikalıq tásillerdın qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanlarınıń tiykarında oqıwshılardı tárbıyalawdın teoriyalıq-ameliy tiykarlarınıń baslı elementleri sıpatında

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanlarınıń tiykarında oqıwshılardı tárbıyalawdın pedagogikalıq texnologiyaları

Klastan tıs jumısta

I. Pedagogikalıq texnologiyalar: dástanlardı, baqsılardıń atqarıwshılıq sheberligin úyreniwde.

II. Pedagogikalıq texnologıyanıń interaktiv metodı-epikalıq shıǵarmalar boyınsha (olardıń melodiylarında).

1. Dástanlar haqqındaǵı bilimler boyınsha tur

Maqseti: temanı ózlestiriwge oqıwshılardı jedellestiriw

Texnologiya:

Ulıwma dástan, onıń belgli bir bólimleri boyınsha sorawlardı jazıp qoyıw (taxtaǵa, plakatta).

Oqıwshılardıń juwapları (qálegen formada).

Oqıtıwshını dúzetiwleri hám tolıqtırıwları.

Pikirler almasıw.

Oqıtıwshınıń ulıwmalastırırıwı.

II. BUK (bilim, uqıp, kónlikpe) metodı.

Maqseti: dástanlar boyınsha oqıwshılardıń iyelegen bilimleriniń dárejesin anıqlastırıw; olardı jańa bilimlerdi óz betinshe meńgeriwlerin jedellestiriw.

Texnologiya:

Temanı aytıw.

Tema boyınsha sorawlardıń dizimi (belgili bolǵan hám jańa).

Materialdı jaña sorawlar-tapsımlar boyınsha beriw.

Oqıwshılardıń jumısı (jaña materialdı ilgeride iyelengen bilimlerin qollanıp, izleniwshilik penen hám juwaplar kórinisinde rásmiylestiriw).

Oqıwshılardan soraw (4—6).

Oqıwshılardıń jaña materialdı ózlestiriw dárejesi, bunda belgili bilimlerin qollanıwı haqqında juwmaqları.

Temanı jáne de tereńnen úyreniw ushın ádebiyatlar usınıs etiw.

«Aqıl hújimi» metodi.

Maqseti: oqıwshılardıń dástanlar boyınsha alǵan bilimlerin jedellestiriw; dóretiwsilik jedelligin hám ónimdarlıǵın marapatlaw. Oylawınıń batılıǵı hám jedelligi shártinde.

Texnologiya:

I tur.

Oqıwshılarga sorawlar (ulıwma baǵdarlama boyınsha konkret tema yaki bap boyınsha).

Olarǵa oqıwshılardıń tez juwapları (qadaǵalanbaytuǵın, baha hám tallaw berilmeytuǵın).

Aytılǵan ideyalar, pikirler, tallawlardı ulıwma túrde oqıtıwshı tárepinen analizleniwi, eń unamlıların ajratıp kórsetiwi.

II tur.

Oqıwshılardıń unamlı juwaplarına artıqmashılıq beriwi (3—4-in).

Olardı jámaátlik talqılaw hám analizlew (oqıtıwshı tárepinen).

«Aqıl hújimi»niń juwmaǵın shıǵarıw.

Sabaqlarda qollanılatuǵın elementler: dástanlar haqqındaǵı baslı bilimler boyınsha sorawlar; shınıǵıw-biliw viktorinaları (oǵan aldın ala tayarlıq kóriw menen yaki tayarlıq kórmesten); «Oylaw-pikirlewge» «Júkleme» (máselen, «Bul baqsıda sózi de jaqsı, sazı da úzengiles», «Baqsını: sózin hám sazın tıńlaw — úlken ilim»); «aqırına shekem pikirlew» (máselen, dálillew, gápti tolıqtırıw: «Dástandı jaratıw - bul ... xızmeti» (ótken dáwirlerdiń); «Dástanlardı jaratıwshı da, atqarıwshı da, saqlawshı da x... esaplanadı" (xalıq).

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanların paydalanıwdıń aytıp ótilgen hám basqa pedagogikalıq texnologiyaları konkret tárbiyalıq áhmiyetke iye: oqıwshılardıń dástanlıq bilimlerdi tereńnen ózlestiriwi, qızıǵıwın arttırıw, olarǵa degen súyiwshiligin tárbiyalaw, olardıń mazmunın, mańızın hám melodikasın uǵıp alıw uqıbın qalıplestiriw, oqıwshılardıń estetikalıq sanasına hám ádep-ikramlıq kelbetine tásir etetuǵın estetikalıq akcentti (kórkem-estetikalıq) hám joqarı ádep-ikramlıq, watan súyiwshilik mazmunın olarda ajratıp alıw hám uǵınıw.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri tiykarında oqıwshılardı klastan tıs tárbiyalawdıń formalarınń sisteması tómendegishe kóriniste boladı: klastan tıs sabaqlar, mekteptegi is-ilajlar.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanların, sonıń ishinde baqsılardıń atqarıwshılıǵı tiykarında klastan tıs estetikalıq hám ádep-ikramlıq tárbiyalaw procesinde qollanıw metodlarınń formaları. Sonday-aq, dástanlardı atqarıwshılıqtı, buǵan uqıbı bolǵan oqıwshılardıń ózlestiriwi belgili bir izbe-izlikte berilgen.

Dástúrlileri modifikaciyalanadı, eń aldǵı menen shaxsqa baǵdarlangan pedagogikanı esapqa alıw menen innovaciyalıq metodları jaratıladı hám izlestiriledi.

Oqıwshılardıǵa dástanlardı qaraqalpaq xalqınıń kórkem-estetikalıq hám ádep-ikramlıq ǵáziyne sıpatında jetkerip beriwde qullanılatuǵın metodlarda áhmiyetli boldı (bul qaraqalpaqlardıń usı xalıq dóretiwshilik túriniń berilgen aspektlerine emocional-biliw qızıǵıwın jedellestiriwge sáykes keldi). Sonı da ayrıqsha aytıp ótiw kerek, qullanılǵan metodlar oqıwshılardıń ádep-ikramlıq (watan súyiwshilik) sabaq alıwların, estetikalıq zawıq alıwların támiyinledi, metodlar oqıwshılardıń tek bilimlerin bayıtıp ǵana qoymastan, al dóretiwshilik potencialın arttırdı, olardıń tek dástanlardıń bilimdanı bolıp qalmastan, olardıń usı bahasız milliy miyrasın atqarıwshıları hám tarqatıwshıları bolıwın támiyinledi.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanların oqıwshılardı tárbiyalaw (estetikalıq hám ádep-ikramlıq) maqsetlerinde úyreniw procesinde qollanıw metodların sanap ótemiz hám izertleniwshi mashqalanıń sheshimin tabıw barısında olardı qollanıw tártibin kórip ótemiz.

Metodlar:

isendiriw — oqıwshılardıń psixikalıq sferasına sanalıǵın, jedelligin, túsiniwın, ishki ózin ańlawın arttırıw maqsetinde tásir kórsetiw;

tásir kórsetiw — oqıwshılardıǵa tásir ótkeretuǵın impulsiv informaciya;

motivaciya — oqıwshılardıń jedelligin keltirip shıǵarıwshı qozdırıw (ne ushınılıǵın ańlaw-tásirdiń sebebi menen);

shaxsiy maǵana — awızeki xalıq dóretiwshiligi-dástanlardı úyreniwdiń ózi ushın oqıwshılar tárepinen mánisi hám mańızınıń ańlanıwı, social-shaxsiy perspektivanı «kóre biliw» — oqıwshılardı tárbiyalawdaǵı áhmiyetli faktor;

salamat pikir — awızeki xalıq dóretiwshiligin úyreniw procesinde meńgerilgen áhmiyetli, zárúrli jeke sıpatlardıń (estetikalıq, ádep-ikramlıq) jámlemesi;

ornatıw — tayarlıqqa, oqıw iskerligine, iskerligine beyimlik, maqsetke baǵdarlangan, ańlangan, shaxsiy-maǵanalı (sóz arqalı tási, kórsetpelerdiń hám basqalardıń astında);

juwmaqlangán is-hárekettiń nátiyjesi (Zeygernikte) — úziliske túsken gúrriń, wazıypa, motivaciyalıq júkleme sharayatındaǵı ornatıw;

túsíniksiz sózler, terminler, frazalar hám túsíniklerdiń kommentariyleri: sulıwlıq, gózzallıq, shıraylılıq: watan súyiwshi, watan súyiwshilik hám basqalar; epos, dástan, baqsı, jıraw hám basqalar;

oqıw — dástanǵa kirisiw, dástanlar, onıń fragmentleri, áweli, estetikalıq hám watan súyiwshilik mazmunı; obrazlardı estetikalıq bayan etiwi, watan súyiwshilik akcenti menen ajıralıp turatuǵın dástanǵa kirisiwdi, dástandı, onıń ayırım bólimlerin yadlap alıw;

qayta tiklew — oqıwshılar tárepinen: dástannıń mazmunı, onıń ayırım bólimleriniń; obrazları, hádiyse, jaǵdaylar (berilgen yaki óz qálewinshe);

dástan haqqında gúrriń (olardıń saǵaları, tekstiniń, namasınıń kelip shıǵıwı), onıń kórkem-estetikalıq ózgeshelikleri hám watan súyiwshilik motivleri (oqıwshılarda hayran qalıw, emociya, seziniwlerdi payda etiw maqsetinde emocionallıq) haqqında;

dástandı qaytalap aytıp beriw (tap usı tártipte);

milliy namalardı, baqsılardıń atqarıwların esitiw;

dástandı belgilengen algoritm boyınsha qabıllaw;

centraciya — oqıwshılardıń dıqqatın dástannıń belgili bir táreplerine, bólimine hám elementlerine basımaraq qaratıw (berilgen dıqqattı jámlew ushın);

túsindiriw — dástannıń ideyalıq mazmunın, teksti menen namasınıń óz ara baylanısın; dástannıń temasın, onıń syujetin talqılaw;

dástannıń ideyalıq maǵanasın anıqlaw;

juwmaq shıǵarıw — juwmaqlardıń tiykarında talqılaw;

dialog — oqıwshı-oqıtıwshı, oqıwshı-oqıwshı, sonıń ishinde, replika, qaratıw, qarsılıq, «oqıtıwshı-oqıwshı» mámilesi sistemasındaǵı diskussiyalar;

ishki hawaz — oqıwshılar menen «ózi haqqında» sóylesiw (máseleler sheshiw, óz pikiri hám talqılawı);

sheshim qabıllaw (oqıwshılar tárepinen) oqıtıwshınıń basshılıǵında;

breyntorming — oqıwshılardıń usınılǵan temaǵa qálegen pikirlerin birden aytıwı, onı keyin ala oqıtıwshınıń talqılawı;

intellektual izleniw — dástanlardıń janrın, motiv, ideyalıq mazmunın anıqlaw;

modellestiriw — oqıwshılardıń iskerligine pedagogikalıq tásir kórsetiw; dástanlardıń unamlı qaharmanlarınıń áskeriy mártlikleri;

algoritmlew — oqıwshılarga durıs háreket etiw, sheshim qabıllaw, dástandı qabıllaw ushın ornatiw, qaǵıyda, baǵdar;

eslep qalıw — oqıwshılardıń dástannıń tekstin, olardıń ayırım bólimlerin, informaciyalıq-biliw materialın (óz erkinshe, eriksiz). Erkin eslep qalıw: jobasın dúziw, maǵanalı tayanış punktlerin dúziw, materialdı toparlaw, onı sxema kórinisinde beriw, kórgizbeli-kórsetpeli obrazdı (jańa bilimlerdi ózlestiriwde sistemalılıqtı, sanalılıqtı támiyinleydi);

temanı, onıń áhmiyetli poziciyaları, sorawlar boyınsha tákirarlaw; shınıǵıw — tákirarlaw: oqıwda, qaytalap aytıwda, dástanlardı qayta tiklewde;

oqıwshılardıń dástanlardı biliwi boyınsha viktorina;

qızıqlı biliw informaciyaların, dástanlar haqqındaǵı pikirlerdi izlestiriw hám jıynaw;

ózin-ózi isendiriw — tárbiya-tártiplestiriw-qadaǵalaw-aktuellastırıw -ózin ańlatıw-sana-baha;

sociallastırıw — dástanlardıń teması boyınsha oqıwshılardıń mámiledegi social tájiriybesin iyelewi hám iskerligi.

Sonı da aytıp ótiw kerek boladı, oqıwshılar dástannıń tekstleri, qosıqların hám muzikalıq jaqtan meńgerip alıwlarına ayrıqsha itibar beriledi, bunda ayrıqsha joqarı emocional-estetikalıq hám maǵanalılıq dárejelerine-dástanlardı (mazmunın qaytalap aytıw yaki aytıp beriw) emocional-tań qalıw oqıwı arqalı, ásirese qaharmanlardıń mártlikleri haqqında tekstlerdi, olardıń mártliklerin, tańlanıwdı keltirip shıǵaratuǵın watan súyiwshilik tuyǵısı, estetikalıq tolqınlanıwdı keltirip shıǵaratuǵın gózzal tábiyattı bayan etiw, tuwılǵan úlkesine, tuwılǵan jerine muhabbat.

Atqarıwshılıq ónerin tárbiyalıq maqsetlerde paydalanıwda metodikalıq kózqarastan alganda tómendegi tásirlerdi qollanıw oǵada áhmiyetli:

oqıwshılar tárepinen dástanlardı qabıllawın shólkemlestiriw (basqarılatuǵın);

olardı dástanlardan qabıllaǵanların óz betinshe pikirlewge hám emocional-mazmunlı etip sóylep bere alıwǵa baǵdarlaw;

dástannıń maǵanalıq mazmunın, sonıń ishinde, jámáátlik oylaw menen ajratıp kórsetiw;

dástanlar haqqındaǵı jańa materialdı qaytalawdı dástúrge aylandırıw;

oqıwshılardı dástanlardı (úzindileri, bólimleri, hámмесin) óz betinshe oqıwǵa, olardı qaytalap aytıp beriwge (onıń hár qıylı túrlerinde), bahalaw hám juwmaq shıǵarıwǵa, ásirese qaharmanlardıń

obrazlarına sıpatlama beriwde hám tábiyattıń qubılısların úyreniwde óz pikiriniń bolıwına úyretiw.

Oqıwshılardı qabıllawǵa úyretiw dástanlar menen tanıstırıwdıń birinshi basqısı bolıp tabıladı.

Birinshiden, oqıwshılardıń qabıllaw uqıbı, olardıń qanshelli onı sapalı hám emocional ózlestirip alǵanlıǵına baylanıslı boladı. Esittirip oqıwdıń barısında olardı tekstti durıs qabıllawǵa, sózlerdiń haqıyqıy maǵanasın ózlestiriwine, maǵanasın túsiniپ aliwına úyretiw zárúr boladı. Ekinshiden, sáwbetlesiw payıtında oqıwshılardıń aytıp beretuǵın oyları túsiniكلي bolıwı, olar menen jańa sorawlardı dúziw, jańa usınıslar bolıp, olar belgili bir sóz benen bayan etiw formasına iye bolıwı tiyis. Solay etip, dástanlardı qabıllawdı soraw waqtında oqıwshılarda tek logikalıq oylawı, sózlerdi orınılı paydalanıw uqıbı ǵana rawajlanıp qoymastan, estetikalıq tuyǵısı da qalıplesedi. Bayan etilgen pikirleri kórkem formaǵa iye bolıp baradı, olar mazmunın tereñirek iyelew menen bayıp baradı. Shıǵarmanıń mazmunı hám ideyasın meńgeriw boyınsha erkin, janlı sáwbet oqıwshılardı jámaátlik pikirlewge úyretip, bunda olardıń ruwxıy jaqınlasıwları qalıplesedi.

Qaytalaw sóylew mádeniyatın rawajlandırıw mektebi ǵana bolıp qalmastan, al jańa materialdı bekkemleydi de. Tekstti qaytalawda oqıwshılarda tek oylaw uqıpları rawajlanıp, olardıń sóz qorları ǵana bayıp qoymastan, dástannıń ideyalıq mazmunı da ózlestiriledi.

Úyreniw ushın mólsherlengen dástanlardıń úzindileri oqıtıwshıdan tınımsız miynet, úlken sheberlikti talap etedi, sebebi oqıwshılar materialdı dárhal-aq ózlestirip ala almaydı. Olardı dástanlardan úzindilerdi oqıwǵa, olardı qaytalap aytıp beriwge, olar haqqında gúrriń etiwge kóniktiriw kerek. Bular: tekstke jaqın etip aytıp beriw; tekstti tolıq aytıp beriw; shıǵarmanıń mazmunın qısqasha aytıp beriw; tekstlerdi dúziw; olardı ózgergen formada aytıp beriw; dóretiwshilik penen qaytalap aytıp beriw hám basqalar. Oqıwshılar qaytalap aytıwdıń bul túrlerin qollanıwdıń barısında qaharmanlardıń atların eslep qaladı, dialoglardı bayan etedi, dástandı talqılaw, bahalaw hám juwmaqlar shıǵarıw menen qarap ótiw menen tamamlaydı.

Qaharmanlardıń portretleri, tábiyat kórinisleri, xalıq jasaw punktleri haqqında sóz barganda qaytalap aytıp beriw kartina-illyustraciylardı kórgizbeli etip kórsetiw menen ótkeriledi.

Qaharmanlardıń obrazları, olardıń ishki álemi, tárbiya kórinisleri, basqa da mayda detallar awızsha bayan etiwde oqıwshılardıń kóz aldında turadı (tekstte) hám olar ózleriniń olarǵa degen múnásibetin, óz oyların, tuyǵıların ańlatıw menen bildiredi.

Oqıwshılardı dástanlar atqarıwshılıǵına úyretiwde (muzikalıq súyemellew menen) qollanılatuǵın metodlar hám metodika.

Dástanlar oqıwshılardı atqarıwshılıqqa úyretiw ushın tómendegi belgileri boyınsha tańlap alınadı:

dástanlar haqqında belgili bir tariyxıy-teoriyalıq hám ámeliy bilimler;

qızıǵıw hám tilegi; maqsetke erisiwindegi qaysarlıǵı;

hawazǵa iye bolıwı, onıń tásirsheńlik imkanıyatları;

ayqın dikciyası;

muzikalıq esitiw qábileti, ritmdi seziniwi;

xalıq muzıka ásbabında oynawı yaqı buni úyreniwge bolǵan kúshli umtılwı;

jaqsı yadı, dóretiwshilik pikirlewi. Fantaziya;

baqsılardıń texnikalıq tásillerin úyreniwde uzaq shınıǵıwlar hám treninglerge uqıplıǵı;

jarısıwshılıq azartı;

denesin durıs tuta biliwi (biologiyalıq, fizikalıq); erkin is-háreketi daralıǵı.

Metodlar.

Hawazı menen islesiw:

Hawazına itibar — kegirdeginin hawaz jollarının erkinligi; hawaz baylamlarının qalıplesiwi, olardı shınıqtırıw (kegirdek jolların hár qıylı usıllar, turaqlı shınıǵıwlar menen); tonnıń sap bolıwın, dikciyanıń ayqınlıǵın qalıplestiriw; artikulyaciyalıq dikciya, intonaciyaq úylesimlilik ústinde islew; dem alıw-dem shıǵarıwdı tártiplestiriw, dikciyanı, hawazdı qollanıwda variaciyanı jaqsılaw; dıqqat: hawaz imkanıyatlarınń tásirsheńligi; hár bir frazanıń durıs aytılwı; namanı anıq jetkerip beriw; atqarıwshılıq hawazın durıs ańǵarǵa baǵdarlaw; hawazdı sazlaw, onıń shınıǵıwdıń belgili bir diapazonına tiyisli dárejede jánlawı (nama tartımlılıǵı).

Oqıwshılardı teksttiń namasın jan táni menen qabıllawǵa úyretiw:

xalıq namasına muzikalıq shıǵarmanıń milliy koloritiniń ózgeshe-liklerin túsindiriw arqalı itibar qaratıw;

muzıkadaǵı namanı kommentariylew;

muzikalıq súyemellewsiz dástanlardıń atqarılıwın esitiw hám namasın tekst penen birgelikte atqarılıwın kórgizbeli etip kórsetiw, bunda baqsınıń atqarıwındaǵı onıń rolin talqılaw;

dástannıń tekstin, sózleriniń maǵanasın ritmge, takt, namanı meńgeriw menen óz ara baylanısta yadlap alıw;

dástannıń namasın, dástannıń ritmlerin iyelep alıw;

qosıqlardı muzıka ásbaplarınń namasınıń súyemellewinde atqarıw (óz betinshe, oqıtıwshı menen birgelikte; óziniń, xalıq);

qaytalap aytıw — dástan personajlarınń muzıkalıq úlgilerin, áweli, tábiyattıń qaharmanlıq, watan súyiwshilik hám gózzal obrazların jetkerip beriw;

baqsılardıń atqarıwshılıǵın esitip kóriw:

muzıka, namanıń kompoziciyalıq ózgesheliklerin ajratıw;

dıqqat;

muzıkanıń, namanıń gózzallıǵına (estetikasına), olardıń watan súyiwshilik motivlerine;

tekst hám muzıkanıń, namanıń óz ara baylanısı olardıń ótpeligigi;

folklorlıq dástanlardı hám házirgi zaman kompozitorların hám melodistlerin esitip kórip, olardıń ayırmashılıǵın talqılaw.

Izertlenetuǵın proceste qollanılatuǵın metodlar:

shaxstıń sanasın qalıplestiriwshi ádep-ikramlıq hám estetikalıq túsinikler, talqılaw, iseniw, bahalaw;

oqıwshılardıń biliw hám ámeliy iskerligin shólkemlestiriw hám oqıwshılardıń minez-qulqı;

stimullastırıw — iskerligin hám minez-qulqın.

Dástan ónerindegi texnikalıq-atqarıwshılıq quralların meńgerip alıw;

sheber baqsılardıń mısasında dástanlardı atqarıw texnikasın úyreniw;

eliklew — dástanlardı atqarıwshılıqtaǵı mısál-úlgini basshılıqqa alıw;

baqsılardıń texnikalıq sheberligine erisiw: aktyorlıq sheberligi, bet-júzindegi mimikalıq qıymıllar, belgili bir háreketler; shınıǵıwlar, trenıngerler.

Atqarıwshılıq repertuarı. Oqıwshılar tárepinen qosıqtıń orınlanıwına jeke repertuar dúziw menen hawaz diapazonın anıqlaw ushın dıqqat qaratıw.

Oqıwshılar jeke repertuarı ushın kóp kúsh jumsalmastan atqarılatuǵın shıǵarmalardı tańlaw (atqarıwshılardıń jasın, hawaz imkaniyatın hám jeke sıpatların esapqa alıw menen).

Xalıq muzıka ásbapları — duwtar, qobız hám basqalarda atqarıwdı úyretiwde qollanılatuǵın qurallar.

Tómendegi qurallar qollanıladı: diktafon, mikrofon, radio hám telekórsetiwler, videokameralar; kitaplar, xalıq muzıka ásbaplarında atqarıwdı vokal, dástanlardı úyreniw boyınsha qollanbalar.

Oqıwshılardıń ózleriniń dástanlardı atqarıwların kórgızbeli túrde kórsetip beriw.

«Jas baqsılar» tańlawları.

Tayarlıq-repeticiya.

Milliy kostuymdı jaratıw.

Ең дásлеп жаратılған миллий костюм зárúr болıp (forması, kórinisi, bezeliwi hám basqa) — obrazǵa kiriw, onıń haqıyqıy ekenligine iseniw ushın.

Óziniń atqarıwshılıǵın jetilistiriw.

Bas repeticiya.

Atqarıwı.

Ózin bahalawı.

Oqıtıwshınıń keleshekte jáne de jetilisiwin «eske alǵan» analizi hám bahası.

Bayan etilgen metodlar atqarıwshılıq ónerin meńgeriw ushın oqıwshılardı tańlap alıwǵa, bahalaw ólshemine hawaz benen islewge; sózler, frazalardı durıs aytıwǵa baǵdarlangan, úyreniw — oqıwshılardıń dástanlardıń olardıń namaları menen qabıllaw emocional-haqıyqıy; dástanlar ózi jeke atqarıwda — emocional-obrazlı, ayqın-kórneklı.

Joqarıda aytıp ótilgendey, dástanlardı meńgeriwde olardı qabıllaw áhmiyetli rol oynaydı, sonlıqtan bul proceste atqarıwshılıqtaǵı-tekst hám namanıń kompoziciyalıq ózgeshelikleri, sonday-aq, kórkem, estetikalıq ózgeshelikleri hám poetikalıq gózzallıǵı (estetika); tekst, muzika, namasınıń watan súyiwshilik motivleri ajratıp kórsetiledi. Atqarıwshılıq texnikası hám aktyorlıq óneri de, sonday-aq, «jas baqsılar»dıń keleshektegi atqarıwı menen jeke repertuari názerden shette qalmaydı.

Oqıwshılardı atqarıwshılıqqa úyretiw metodikası. Onda tómendegi kórsetpeler ajratılǵan:

dástanlardı oqıwshılardıǵa olardıǵa túsiniكلي болған tilde úyretiw, olardıń motivine (hawazına) sáykes motivte atqarıw;

oqıwshılardıǵa óziniń atqarıwshılıq materialın tańlawǵa — jeke repertuar ushın (oqıtıwshınıń járdeminde) usınıw;

atqarıwdıń hawaz sistamasın sınawdı turaqlı túrde ámelge asırıw, ayırıqsha dıqqattıń beriliwi menen: namanıń, motivlerdiń (dastannıń) tańlap alınǵanlıǵına, qaharmanlardıń gúyzelisine, olardıń obrazlarǵa kiriwine, olardıń islerinde qatnasıwına, qılwalarına, gúresine (tuwılǵan jeriniń, Watanınıń, óz xalqınıń nurlı keleshegi ushın);

oqıwshılardı tek muzikalıq-teoriyalıq uqıpların ǵana emes, al intellektual hám kórkem-dóretiwshilik jedellestiriw;

uǵınıw: ideyalardı, syujetti, kompoziciyasın, shıǵarmanıń mazmunın, onıń kórkemlew quralların, obrazların; dástanlardıń usı komponentlerine sáykes aytıw;

anıqlaw: dástanlardıń ózgeshelik hám uqsaslıqların, olardıń namaların salıstırıw;

imitaciya: baqsılardıń atqarıw tásillerin;

öz dástanların jaratıw, óziniń jeke-dóretiwshilik imkaniyatların hár tárepleme qollanıw menen;

dáslep dástannan úzindini naqıratı hám súyemellewshi oyın menen, keyninen dástandı tolıq halında (tiyisli namasında) oqıw;

atqarıwdıń sırtqı-texnikalıq quralları ústinde sistemalı islew — tartımlı mimika, erinlerin jaǵımlı háreketlendiriw, atqarıw artistizmi, saxnaǵa shıǵıw, saxnadan shıǵıwlardıń ústinde;

shıǵarmanıń kórkemligin hám estetikasını, sonıń ishinde namasın tuńlaw menen úyreniw — dástanlarǵa bolǵan janlı qızıǵıw, estetikalıq talǵam, kórkem seziwshilik, atqarıwshılıq estetikası haqqında túsinipler qalıplesedi;

atqarıwshılıq kónlikpeler hám uqıplar meńgeriledi;

shaxstıń ádep-ikramlıq jetilisiwi, ásirese qaharmanlıq-epikalıq jarqın watan súyiwshilik motivleri arqalı ámelge asadı;

dástanlar, baqsılar haqqında bilimlerin jáne de tereńlestiriwge, óziniń jırawshılıq-atqarıwshılıǵın jetilistiriw zárúrliligin qanaatlandırıw talabı qalıplesedi.

Solay etip, oqıwshılardı kórkem-estetikalıq hám watan súyiwshilik ruwxında tárbiyalawda qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri- baqsılar dástanı qollanıladı. Oqıwshılardı tárbiyalawdaǵı bul baǵdar biziń tárbiyalanıwshılarımızǵa beriletuǵın tapsırmalarda da qatań saqlanadı.

Oqıwshılar tapsırmaları (berilgenliktiń jas dárejesi boyınsha):

oy-pikir — qaraqalpaqlardıń awızeki xalıq dóretiwshiligin úyreniwdiń shaxsiy maǵanası haqqında talqılaw;

jańa sózler, terminler hám túsinipler kommentariyası (maǵlıwmatnama ádebiyatlardan paydalanıw menen);

dástanlardı oqıw, sonıń ishinde dialogiyalıq;

dástanlardı yaki olardıń ayırım bólimlerin yadlaw (yadtan biliw);

dástanlardı aytıp beriw (Edige, Ğárip ashıq, Ashıq Nájep), dástannıń mazmunınıń jobasını dúziw;

dástan haqqında óz pikirin, sonıń ishinde oǵan ne unaǵanın aytıp beriw;

dástannıń bas qaharmanı haqqında gúrriń;

dástannıń tiykargı maǵanasın anıqlaw;

dástannıń kompoziciyasın modellestiriw;

dástannıń syujetlik sheńberiniń súlderı, sxeması;

bas qaharmanıń watan súyiwshiligin sıpatlaytuǵın dástannıń qatarların jazıp alıw;

tuwılǵan úyin, tuwılǵan jerin, súyikli úlkesin, olarǵa degen bas qaharmanıń múnásibetin bayan etetuǵın dástannıń qatarların jazıp alıw;

dástannıń bas qaharmanınıń sıpatlaması; bas qaharmǵa tán bolǵan, ózine unaǵan 5—20 qásiyetin anıqlaw; dástannıń qálegen qaharmanına sıpatlama, dástannıń qaharmanı menen birge «jasaw»;

dástannıń tekstinen danalıq sózlerdi, keńeslerdi, násiyatları izlestiriw;

dástanlardan shıǵarma jazıw (házirgi zamanǵa baǵıshlangan «áyyemgi»);

dástandaǵı epikalıq ulıwma insaniylıq danalıqlardı ajratıw - jazıp alıw menen;

salıstırıw dástanlardı berilgen belgiler boyınsha salıstırıw;

shıǵarma jazıw — «Men — dástandaǵı baslı waqıyanıń qatnasıwshıman», «Men — baqsı!», «Dástannıń súyikli qaharmanı menen birge jasap»;

belgilengen baǵdar boyınsha dástandı talqılaw;

bayanat — «Qaraqalpaq xalıq atqarıwshılıq óneriniń ullı sheberleri», «Duwtar — baqsınıń bas quralı»;

mini-lekciya — «Dástanlardıń saǵalarında», «Házirgi zaman baqsısı Shamuratov»;

mini-referat — «Qaraqalpaq xalqınıń bay epikalıq tariyxı», «Haqıyqıy qaharman-watan súyiwshilerdiń mártlikleri — qaraqalpaq dástanlarında», «Baqsı hám jırawlardıń dóretiwsiliginiń maǵanası neden ibarat?»;

dástandı qaytadan aytıw, ondaǵı waqıyalarǵa ózgeris kirgiziw menen;

ǵurınıler: «Áyyemgi jırshı Qorqıt ata haqqında», «Ullı jıraw Soppaslı Sıpıra haqqında», «Ullı atqarıwshı, jıraw Jiyen Amanlıq ulı haqqında» hám basqa;

dástanlardıń syujet hám waqıyalarınan inscenirovka;

dástanlarǵa arnalǵan qosıqlar;

oqıp shıǵıw yaqı baqsılardıń atqarıwında tınlaw procesinen keyin obrazlar, waqıyalar hám óz tásirlerin súwretlerde, kórinislerde, qaralamalarda súwretlew;

dástanlar haqqında maǵlıwmatlar, informaciya, anıqlamalar;

dástanlar haqqında ruwxıy-aǵartıwshılıq materiallardı (qızıǵıwı boyınsha) jıynaw, sistemalastırıw hám tayarlaw; dástanlar haqqında ádebıyatları oqıw ushın izlestiriw hám rásmiylestiriw;

dástan haqqında qızıqlı nárselerdi izlew; awızeki xalıq dóretiwsiligindegi dástanlar haqqında;

berilgen sózlik jumısı — terminlerdi talqılaw: aytıs, epos, dástan, baqsı, jıraw; qıssaxan; terme, tolǵaw, jıraw, jırlaw hám basqa tapsırmalar — klastan tıs sabaqlardıń klastan tıs jumısta da, úy

sharayatında orınlanatuǵın temaları boyınsha, jeke, toparlıq, jámáátlik, qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri salasındaǵı ádep-ikramlıq, qaharmanlıq-watan súyiwshilik hám kórkem-estetikalıq sıpatqa iye bolǵan máselelerdi sheshiwge artıqmashılıq berilgen tapsırmalar.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerine degen oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵınıń arttırıwdıń metodları hám tásiileri.

Oqıwshılardıń baqsılardıń atqarıwshılıǵına degen qızıǵıwı mashqalasınıń tabıslı sheshim tabıwın támiyinleydi, sebebi ol (qızıǵıw), áweli, «shaxstıń iskerliginiń maqsetlerin anlawǵa baǵdarlanganlıǵın támiyinlewshi biliw zárúrliginiń kóriniw forması bolıp, sol arqalı ol jańa faktler menen baǵdardı anıqlawdı, tanısıwdı támiyinleydi». Qızıǵıw udayı emocional «ton»ǵa iye boladı, bilimlerde qanaatlandırıwǵa baǵdarlangan, biliw iskerligine jeteleydi. Onı jedellestiriwde udayı qızıǵıwshılıqtı keltirip shıǵarıwshı zárúrliktiń júzege keliwi sıpatında meylge aylanadı. Jedellestiriw menen súyemellenetuǵın turaqlı qızıǵıw zárúr bolıp, onı turaqlı qanaatlandırıw, onıń mazmunlılıǵın bahalaw hám shaxs ushın áhmiyetligin marapatlaw hám akcent beriw zárúr.

Oqıwshılardıń baqsılar ónerine bolǵan qızıǵıwshılıǵınıń arttırıw tómendegi metodlar hám tásiiler arqalı ámelge asırıladı:

— qaraqalpaq dástanların milliy ruwxıw-aǵartıwshılıq, mádeniy hám kórkem-estetikalıq kórgizbeli-hawazlı muzikalıq atqarıwshılıq sıpatında qarastırıw;

— oqıwshılardı dástanlıq bilimlerdeń oqıw-biliw iskerliginde hám jeke rawajlanıwında áhmiyetli ekenligine udayı isendiriw; usı motivaciyanı saqlap turıw;

— dástanlardıń payda bolıwı, olardıń tariyxınan ayqın mısallar keltiriw, ádep-ikramlıq, watan súyiwshilik hám kórkem-estetikalıq mazmunı (Qoblan, Qırıq qız, Edige, Alpamıs, Sháryar, Er Shora, Maspatsha, Ğarip ashıq, Sayatxan-Hamra, Húrlıxa-Hamra, Yusup-Axmet, Yusup-Ziliyx, Ashıq Nájep);

— unamlı obrazlar (joqarıda atap ótilgen dástanlardıń), watannıń (tábıyattıń) sıpatlaması, olar oqıwshılardıń hár qıylı, bárinen burın ádep-ikramlıq hám estetikalıq tolǵanıwlar hám emociyalardıń gammasın (sonnan, kórkem-estetikalıq qurallar hám tásiilerdi úyreniw hám de talqılawdıń tiykarında) baǵıshlaydı;

— ayırıqsha itibar dástanlarda qaraqalpaq xalqınıń baslı hám áhmiyetli waqıyalarına;

— jas tıńlawshılardı biylep alıwshı hám zawıq baǵıshlawshı sóz hám muzikalıq materialdıń birliǵi;

— gúrrińde de, namada da naqıratlar, qaytalawlar hám ritmlerdeń waqıyanıń syujetine sáykesligi (tekst hám namanıń arasındaǵı mine

usınday baylanis oqıwshılardıǵa úlken emocionallıq tásir kórsetedi hám tásirleniw beredi);

— dıqqat balalardıń dástanlardadıǵı súyikli qaharmanlarına (Gúlayım, Qoblan, Alpamis, Edige, Sháryar, Ğárip, Shaxsánem, Sayatxan, Hamra, Ayparsha, Yusup, Nájep) — olar óz xalqınıń eń jaqsı sıpatların hám pazıyetleriniń iyeleri bolıp tabıladı (aqıl, qaytpas qaharmanlıq, maqsetke umtılwshılıq, keń peyiliklik, shın berilgenlik, óz xalqınıń baxtına tilekleslik);

— qaharmanlıq, watan súyiwshilik temalarınıń hám insaniylıq múnásibetler gózzallıǵınıń ayqın, anıq, isenimli namalar menen estetikalıq, názik-gózzal etip alıp shıǵıwǵa akcent («Alpamis» dástanınan «At bolıptı Miyan kóldiń tayları» qosıǵı, Gúlparslın Sırımbetovanıń atqarıwında «Ullı zıban» namasınıń atqarılıwı; yaqı «Ğárip ashıq» dástanınan «Xoja baǵman» namasına Shaxsánemniń qosıǵı), bular jas tıńlawshılardı tolqınlandıradı, olardı biyparıq qaldırmaydı;

— dástanlardıń kontrast personajların qarama-qarsı qoyıw;

— unamsız personajlarǵa, jawız xarakterlege akcent beriw, olar tekstte bayan etiledi hám muzıkada qorqınıshlı akkordlar hám jaǵımsız namalar menen atqarıladı (másele, bunday obrazlarǵa Aqsha xan, Surtaysha, Tayshaxan, Babaxan mısıl boladı), olar balalarda unamsız qaharmanlarǵa jek kóriwshilik, al unamlı qaharmanlarǵa úlken emocional qızıǵıwdı payda etedi;

— dástanlardıń mazmunındaǵı emocional-maǵanalı baylanıslardı, olarda muzikalıq gúrriń menen aytılatuǵın waqıyalardı (sóz hám muzikalıq súwretlewlerdiń óz ara baylanısı) paydalanıw;

— dástannıń hár bir bólimine sáykes, tematikasına muwapıq atqarıwshınıń hawazı hám muzikalıq tásirshılıǵına itibar, bul udayı jas atqarıwshılardıń qálbin ózine tartadı hám biylep aladı;

— dıqqat dástanlardadıǵı kuplet formalarında bolgan ırqaqlı-deklamaciyalıq qashırımlardıń qısqa namalarına, másele, termedegi jámiyetlik turmıs tájiriyesinen keńes beretuǵın «terme»de;

— «tolǵaw» — tariyxıy waqıyalardı sáwlelendiriwshi;

— «ullı tolǵaw», «kelte tolǵaw», «ullı zıban», «kelte zıban», «aǵa dárkar jigítke», «Ormámbet biydiń tolǵawı», «maqtańba», «násiyat», «termeler» qollanılatuǵın qaharmanlıq hám liro-epikalıq dástanlar. Másele, «Ayǵa shap» muzıkasınıń tayanış sóz birikpeleri dástanlarda ekinshi aytımda kóp ushırasadı, muzıkanıń dinamikasın kúsheytedi (muzikalıq epizodtıń tonallıǵın hám bir pútinligin támiyinleydi).

— Bağdarlar (keñesler, usınıslardıń) dástannıń atqarıwshılıǵı boyınsha qızıqlı bilimlerdi, sonıń ishinde hár qıylı tapsırmalardı orınlaw procesinde óz betinshe qanaatlandırıw;

— qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerine, awızeki xalıq dóretiwshiligine degen biliw qızıǵıwın marapatlaw;

— oqıwshılardıń qaraqalpaq dástanlarına degen qızıǵıwınıń mazmunlı bolıwın analizlew hám bahalaw;

— meńgerip alınǵan bilim hám kónlikpelerin hár qıylı kommunikativ dárejelerde, kórkem hawaskerlikte ózliginen ámelge asıwınıń hám socializacialanıwınıń perspektivasın ashıp beriw;

Oqıwshılardıń qaraqalpaq atqarıwshılıq ónerine degen qızıǵıwshılıǵın arttıratuǵı kórip ótilgen metodlar hám tásilleri oqıw-tárbiya procesiniń áweli tómendegi aspektlerdiń nátiyjeligin támiyinleydi: motivaciyalıq, emocionalıq, informaciyalıq-biliw, mazmunlılıq (ádep-ikramlıq, kórkem-estetikalıq, dóretiwshilik-iskerlik), dástanlıq bilimlerdi óz betinshe iyelep alıwı, intellektual-dóretiwshilik tapsırmalardı orınlaw, atqarıwshılıq máselelerin sheshiw, mektepte aǵartıwshılıq «missiya»sın ámelge asırıw, kórkem-dóretiwshilik iskerlik boyınsha, social-kommunikativ.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin-baqsılar dástanların oqıwshılardı klastan tıs tárbiyalawda qollanıw mashqalasınıń sheshimin tabıw tek teoriyalıq-pedagogikalıq tiykarların, áweli, koncepciyalar, kórsetkishler, mazmunın, principlerin, sharayatların, sistemaların ǵana emes, al teoriyalıq-ámeliy, birinshi gezekte texnologiyalar, formalar sisteması, metodların, metodikalıq tásillerin hám usılların, sonıń ishinde, oqıwshılardıń usı ónerge, qaraqalpaq xalqınıń awızeki dóretiwshiligine qızıǵıwın arttıratuǵınların da islep shıǵıwdı talap etedi.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneriniń quralları arqalı oqıwshılardı tárbiyalawdıń (ádep-ikramlıq, watan súyiwshilik, estetikalıq) kórsetkishler tómendegilerge ústin halda jámlengen: oqıwshılardıń baqsılardıń dástanlarına emocional unamlı múnásibeti; olar haqqında bilimleri; dástanlardıń ádep-ikramlıq, qaharmanlıq-watan súyiwshilik mazmunı, kórkem-estetikalıq potencialına; oqıwshılardıń iskerligine (óz betinshe bilimi, intellektual-dóretiwshilik, aǵartıwshılıq, úgitlew, kórkem-hawaskerlik)

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin-baqsılar dástanları tiykarında oqıwshılardı tárbiyalaw mazmunı, muzıka boyınsha oqıw bağdarlamasına tiyisli akcentuaciya ámelge asırıladı, onıń menen baylanış halda «Dástanlar bilimdanları» dóğereginiń bağdarlaması (metodikalıq kórsetpe menen) islep shıǵıladı, onda klastan tıs jumıstıń

keñ imkaniyatı, ózine tánligi hám ózgeshelikleri esapqa alınadı, qaraqalpaq baqsıları dástanlıq óneriniń tariyxı, teoriyası, tiykarları, qabılawı, qaraqalpaq baqsıları dástanlıq óneri atqarıwshılıǵı sáwlelenedi.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin-baqsılar dástanları tiykarında oqıwshılardı tárbiyalawdıń tiykarǵı principleri tek dástúrlilik-didaktikalıq gána bolmastan, al jańa metodologiyalıq ta bolıp, mámlekettiń tálim beriw siyasatı, sonıń ishinde, mashqalalardıń sheshimin tabıwdıń innovaciyalıq tásilleriniń tiykarǵı baǵdarlarına juwap beredi.

Atqarıwshılıq óneriniń quralları arqalı oqıwshılardı tárbiyalawdıń shártlerine tómendegilerge qatnası bolǵanlar belgilengen: oqıwshılardıń emocional-motivaciyalıq keypiyatına; shaxsiy faktorǵa; oqıw-tárbiya procesiniń mazmunına (onıń sanalı potencialına); oqıwshılardıń estetikalıq hám watan súywshilik tuyǵıların, dóretiwshilik uqıpların, sonnan atqarıwshılıǵın (dástanlardı) qalıplestiredi; kerı baylanısqa.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin-baqsılar dástanları tiykarında oqıwshılardı tárbiyalawdıń tómendegi innovaciyalıq texnologiyaları qollanıladı: bilimler boyınsha turlar, BBB (bilemen, bilip alaman, bilip aldım), «aqıl hújimi» (hár qıylı túrler menen), «ashqısh soraw», biliw-viktorinalıq minutlar, «oy-pikirge júkleme», «oylap tabıwǵa shınıǵıwlar» hám basqa da oqıwshılardıń tereń dástanlıq bilimlerdi iyelewı, olarǵa qızıǵıwshılıǵın arttırıw, olardıń maǵanasın, mazmunın, melodikasın uǵınıp alıw uqıpların qalıplestiriw, olarda estetikalıq akcentti, sonnan kórkem-estetikalıq, joqarı ádep-ikramlıq, watan súywshilik mazmundaǵıların ajratıp alıw — olar oqıwshılardıń estetikalıq sanası hám ádep-ikramlıq kelbetine tásir kórsetedi.

Formalardıń sisteması saqlanadı: muzıkaǵa-dastanlardı aldın ala klaslıq úyretiw, klastan tıs sabaqlar («Dástanlar bilimdanı» dógeresinde), mektep is-ilajları, bular mektep sharayatında hár qıylı social-kommunikativ dárejede ózlerin dóretiwshilik jaqtan kórsetiw imkaniyatların beredi.

Metodlar sisteması (dástúrlilik hám innovaciyalıq) tómendegilerdi esapqa alıw menen qollanıladı: shaxsqa baǵdarlanǵan pedagogika; baqsılar dástanların oqıwshılardıń qaraqalpaq xalqınıń kórkem-estetikalıq hám ádep-ikramlıq gáziyneniń milliy miyrası sıpatında jetkerip beriw ideyaları; usı ónerge qızıǵıwın hám súywshiligin jedellestiriw; qollanılǵan metodlardıń oqıwshılardıń ádep-ikramlıq hám estetikalıq tárbiyalawdı támiyinlewine erisiw.

Metodlar olardı qollanıwdıń áhmiyetliligine qarap sistemalaştırıladı hám dástúrlilik, innovaciyalıq-avtorlıq biliw dep qarastırıwdan ibarat boladı (máselen: impulsiv informaciya, salamat pikir metodı,

tamamlanbağan is-háreket metodu, generaciya, intellektual izlestiriw (dástanlardıń tekstinde obrazlardıń sıpatlamasın, jumbaqlar, naqıl-maqallar, jarqın frazalar), birge salıstırıw (dástan qaharmanların), tańlanıw (dástanlardagı waqıyalarǵa), egocentrikalıq sóylew (oqıwshılardıń ózine qaratılǵan), salıstırıw (dástanlardı, olardıń obrazların, waqıyaların), breynstorming-aqıl hújimi, modellestiriw (dástan qaharmanlarınıń is-hárerketin, idealdı), ózin-ózi isendiriw-tárbıyalaw-tártıplestiriw-qadaǵalaw-aktuallastırıw-anıqlaw-sana-bahalaw.

Mashqalanıń ámeliy sheshimin tabıwdagı metodikalıq tásiller qarastırıladı: dástanlardı oqıw, qabıllaw, analizlew hám uǵınıw boyınsha, qaharmanlardıń obrazına, tábiyattıń kórinislerine, usı shıǵarmalarǵa oqıwshınıń óziniń múnásibetin anıqlaw, qaharmanlardıń ádep-ikramlıq, qaharmanlıq is-háreketleri, dástanlardıń kórkem-estetikalıq quralları haqqında, dástanlardı aytıp beriwdiń hár qıylı túrleri boyınsha.

Oqıwshılardı dástanlardı atqarıwshılıqqa úyretiw metodikasında tómendegi kórsetpeler ajıratıp kórsetiledi:

Oqıwshılardıń túsiniw tilde, olardıń hawazına sáykes motivte oqıtıw; olardıń «öz» repertuarın tánlaw; namalardıń tańlamalılıǵına, qaharmanlardıń gúyzelislerine itibar beriw;

teksttiń kórkem-súwretlew quralların hám muzıkalı-kórkem namalardı uǵınıw (dástanlardı oqıw-qabıllawda).

dástanlardı ideyalıq maǵanası, kórkemliligi hám shıǵarmanıń estetikası, olardıń atqarıwshılıǵı menen óz ara baylanısta orınlawdıń texnikalıq quralların islep shıǵıw.

J U W M A Q L A W

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin oqıwshılardı tárbiyalawda qollanıwdıń pedagogikalıq tiykarları mashqalasınıń sheshimin tabıw, áweli, qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq ónerin izertlewdi, ayrıqsha atqarıwshılıq ónerindegi jırawlardıń epikalıq dástúrlerin qarap ótiw zárúr (jetkilikli keń tariyxıy-teoriyalıq jobada dástanlardı atqarıwshı ańızǵa aylanǵan hám ullı baqsı hám jırawlarǵa silteme beriw, barlıq waqıtta aktual).

Atqarıwshılıq óneriniń payda bolıw saǵaların, basqıshların, baqsı hám jırawlardıń atqarıwshılıq ónerin, epos, dástanlardıń qaharmanlıq, watan súyiwshilik mazmunın hár qıylı motivlerin, bul ónerdiń ruwxıy, ádep-ikramlıq hám estetikalıq tiykarların anıqlaw áhmiyetli bolıp tabıladı. Uzaq ótmishtegi ańızǵa aylanǵan atqarıwshılar, áyyemgi muzikalıq ásbaplar, ásirese qobız namaları menen jırlardı bayan etiw stil hám sheberlikleri, qaraqalpaq folklorınıń eń jaqsı úlğilerin ózinde sáwlelendire alǵan usı atqarıwshılıq túrin hám ózgesheliklerin úyreniw hâqqında aytıp beriw zárúr boladı. Olardıń repertuarın, ózgesheliklerin, dástanlardı atqarıw túrleri — terme hám tolǵawlardı biliw maqsetke muwapıq boladı.

Dástanlardı jaslardı, aldı menen estetikalıq hám ádep-ikramlıq tárbiyalaw isinde, ásirese búgingi kúnde, ǵárezsizlik jıllarında ruwxıy-aǵartıwshılıq quralı sıpatında anıqlaw oǵada áhmiyetli, sebebi hámmesi tálim alıwshılardı óz xalqınıń milliy dástúrleri, milliy ǵárezsizlik ideologiyası ruwxında tárbiyalaw zárúrliligine qaratılmaqta.

Qaraqalpaq xalqınıń dástanlıq dástúrlerin qaraqalpaqlardıń házirgi mádeniyatında, ásirese ataqlı baqsılardıń dóretiwishiligi mısasında saqlaw áhmiyetli akcent bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsı dástanları joqarıda kórip ótilgen izertlew rakursına (uzaq ótmish hám házirgi kúnde tariyxıy-teoriyalıq, repertuarlıq, konkret-atqarıwshılıq, dóretiwshilik) potencial-tárbiyalıq — oqıwshılar menen alıp barılatuǵın belgilengen tárbiya jumısınıń mazmunınıń tiykarı sıpatında qarastırıladı.

Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri haqqındaǵı tariyxıy-teoriyalıq materialdı qarastırıw, onıń tárbiyalıq potencialın «Izertlew arqalı» pikir eleginen ótkeriw hám anıqlaw, ásirese baqsı dástanlarınıń epikalıq dástúrlerin, olardıń atqarıwshılıq ónerin tárbiyalıq qádiriyat

sıpatında qarastırıwdıń barısında oqıwshılardıń klastan tıs úyreniwleri ushın tómendegi temalar anıqlandı: «Qaraqalpaq dástanları milliy hám ulıwma insaniylıq qádiriyat sıpatında», «Qaraqalpaq dástanlarınıń tariyxıy-teoriyalıq tiykarları», «Qaraqalpaq dástanlarınıń ańızǵa aylanǵan hám ullı jırlawshıları hám atqarıwshıları», «Qaraqalpaq baqsılarınıń muzikalıq ásbapları», «Qaraqalpaq dástanlarındǵı watan súyiwhilik motivleri», «Qaraqalpaq dástanlarındǵı gózzallıqlar», «Qaraqalpaq dástanları, olardıń atqarıwshılıǵı. Baqsılardıń dóretiwhiligi. Dástanlardı qabıllaw», «Qaraqalpaq baqsı dástanları házirgi qaraqalpaq mádeniyatında», «Házirgi baqsılardıń dóretiwhiligi», «Qaraqalpaq dástanları tek ullı milliy miyraslar ǵana emes, al jáhán mádeniyatında elewli waqıya».

Izertlew sonı kórsetip berdi, qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsı dástanları ózinde ádep-ikramlıq (watan súyiwhilik) hám estetikalıq (kórkem-estetikalıq) potencialdı jámlegen, ilimiy-argumentaciyalanǵan pedagogikalıq tiykarlarda, klastan tıs jumısta qollanılatuǵın, oqıwshılardı óspirimlik dáwirinde tárbiyalawdıń áhmiyetti faktorı bolatuǵın milliy qádiriyat esaplanadı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. O‘zbekiston Respublikasining talim tug‘risidagi Qonuni va kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Toshkent, 1997 yil.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent, 1999 yil.
3. Karimov I.A. Buyuk kelajak sari. Toshkent, 1998 yil.
4. Karimov I.A. O‘zbekistonning o‘z taraqqiyot va istiqlool yo‘li. Toshkent, 1992 yil.
5. Karimov I.A. Jańasha oylaw dáwir talabı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1993-jıl.
6. Karimov I.A. Ǵárezsizlik hám ruwxıylıq. Tashkent 1995-jıl.
7. Karimov I.A. Ruwxıy tikleniw jolında. N.: «Qaraqalpaqstan», 1998-j.
8. Karimov I.A. Joqarı mánawiyat — jeńilmes kúsh. T.: Mánawiyat, 2008-j.
9. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. T—1999 y.
10. Адамбаева Т., Алланазаров Д., Алымов А. Творчество знаменитого бахсы Генжебая Тлеумуратова. — Нукус: «Каракалпакстан», 2002. 800 с.

11. Адамбаева Т. Жапақ Шамуратов. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 71-б.
12. Адамбаева Т., Жийемуратов.Т. Жыраў намалары. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1991. 78 б.
13. Адамбаева Т. XX әсирдеги қарақалпақ музыкасы тарийхы. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1985. 100 б.
14. Адамбаева Т. XX әсирге шекемги қарақалпақ музыкасы. — Нөкис, 1976. 90 б.
15. Азавлев С.Н. Эпос и история — один из теоретических аспектов. — Ленинград: Русский фольклор, 1981. 181 с.
16. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. — Т.: Молия, 2002. 99 с.
17. Айекеев К. Дуўтар тарийхы, дуўтар шертиў хәм соғыў усылы. — Нөкис, 1996. 51 б.
18. Айымбетов Қ. Алпамыс дәстанының Бекмухаммедов варианты хаққында // Әмиўдәрья, 1958, № 6.
19. Алымов Ә. қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1983. 88-б.
20. Алымов Ә. Курбанбайдың жыраўшылық жолы // Әмиўдәрья, 1984, № 11.
21. Алымов Ә. «Қырық қыз» дәстаны хәм оның әдебият хәм көркем өнердеги тутқан орны. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1997. 91 б.
22. Алымов Ә. Нурабулла мектеби // Әмиўдәрья, 1987, № 12.
23. Алымов Ә. Үзликсиз әдебий билим бериўдиң мәмлекетлик өлшемлери. — Нөкис: «Билим», 1997. 77 б.
24. Алымов А. Халқ бахшиси // Совет Ўзбекистони санъати, 1981, №1.
25. Алымов Ә хәм басқалар. Бүгинги күнги тәлим-тәрбияның мәселелери. — Ташкент: УзНИИПН им. Т.Н.Кари-Ниязи, 1997. 61 б.
26. Алымов Ә. «Юсуп-Зилийха» дәстаны хаққында // Хабаршы, 1981, №3.
27. Айымбетов Қ. Қарақалпақ намалары // Мийнет әдебияты. — Төрткүл, 1932, № 3.
28. Айымбетов К. Қорақалпоқ халқ бахшилари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1964, № 4.
29. Айымбетов Қ. Қарақалпақ халық даналығы. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1982. 101-б.
30. Акбарова И. Высокие звезды поэзии. — Т.: Молодая гвардия, 1970. 171 с.
31. Акрамов А. Из истории школы сказителей «Шахнаме» и кысса персидской, таджикской литературы.

32. Алламуратов А. Мэнги мийрас. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1983. 91 б.
33. Алланазаров Т. Истоки и развитие каракалпакского театра XX века. — Нукус: «Қарақалпақстан», 1964. 122 с.
34. Әлеуов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиуі хәм раўажланыуы. Нөкис: «Билим», 1993. 66 б.
35. Аманиязов Ф. Музыка мәденияты 1—3-класс. — Нөкис: «Билим», 2004. 39 б.
36. Аннамуратова С.К. Художественно-эстетическое воспитание школьников Узбекистана. — Т.: Фан, 1991. 369 с.
37. Андриянова В.И. Педагогическую культуру учителя — на новый уровень // Сб. научно-методических статей. В 11 частях. Часть 3 «Личностноориентированный подход к современному обучению и воспитанию» /Под общ.ред. докт.пед.наук, проф. Р.Х.Джураева. — Т., 2007. 9-17 с.
38. Антология педагогической мысли в Узбекистане /Сост. С.Р.Раджабов и др. — М.: Педагогика, 1986. 320 с.
39. Аравин П. Великий кюйши Даулеткерей. — Алма-ата, 1964. 80 с.
40. Аравин П. Восточные танцы. — Алма-ата, 1984. 100 с.
41. Беляев И.А. О поэме «Коблан». — Ашхабад, 1917. 66 с.
42. Беляев И.А. Об эпосе «Едиге». — Ашхабад, 1917. 70 с.
43. Болдырев Н.И. Методика воспитательной работы в школе. — М., 1991. 200 с.
44. Геродот «История». М, Наука; 1970 г, 149 с.
45. Ш. Валиханов. Записки рус геогр общ.
46. Жирмунский В.И. Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии. — Москва, 1958. 313 с.
47. Максетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1983. 77 б.
48. Сайтбекова С.С. Использование исполнительского искусства каракалпакского народа в воспитании школьников //Монография. - Нукус: Издательство Каракалпакстан, 2009. 96 с.

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
I bap	
Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq sheberligi, onıń tárbıyalıq kúshi	9
Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq sheberligindegi epikalıq dástúrler	9
Baqsılar óneri, onıń tárbıyalıq qádir-qımbatı	22
II bap	
Oqıwshılardı klastan tıs jumıslarda qaraqalpaq xalıq atqarıwshılıq óneri tiykarında tárbıyalaw	28
Oqıwshılardı qaraqalpaq xalıq atqarıwshılıq óneri-dástanlar tiykarında tárbıyalaw	28
Qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanların oqıwshılardı estetikalıq hám watan súyiwshilikke tárbıyalawda qollanıwdıń sisteması	40
Texnologiyalar, formalar sistemaları, metodlar, metodikalıq tásillerdiń qaraqalpaq xalqınıń atqarıwshılıq óneri-baqsılar dástanlarınıń tiykarında oqıwshılardı tárbıyalawdıń teorıyalıq-ámeliy tiykarlarınıń baslı elementleri sıpatında	42
Juwmaqlaw	58
Paydalanılğan ádebiyatlar	59

S.S. SAYTBKOVA

**QARAQALPAQ XALQININ
ATQARIVSHILIQ ONERIN
OQIVSHILARDI TARBIALAWDA
QOLLANIV**

*Qaraqalpaq tilinde
«Qaraqalpaqstan» baspası
Nókis — 2017*

Redaktori
Operatori

Bazargúl Zivarova
Bağdagúl Ataniyazova

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı

22. 03. 2017. Qaǵaz formatı 60x84 ¹/₁₆.

Ofset usılında basıldı. Garniturası — «Skolnaya KPKP».

Kólemi 4,0 b/t., 3,72 shártli b/t., 3,70 esap b/t.

Jámi 100 nusqada.

Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen baspa xızmeti
menen shuǵıllanıw ushın 2008-jıl 30-sentyabrde Al №114 **licenziyası**
berilgen.

«Qaraqalpaqstan» baspası: 230100,
Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9